

**ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМИЙ ДАРАЖА БЕРУВЧИ DSc.27.06.2017.Fil.05.02
РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ХОШИМОВА НАРГИС АБДУЛЛАЕВНА

ЎЗБЕК ТИЛИДА АССОЦИАТИВ МУНОСАБАТЛАР

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Фарғона – 2018

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертация
автореферати мундарижаси**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD) по
филологическим наукам**

Contents of Dissertation

Abstract of the Doctor of Philosophy (PhD) in Philology

Хошимова Наргис Абдуллаевна

Ўзбек тилида ассоциатив муносабатлар..... 3

Khoshimova Nargis Abdullaevna

The associative relations in the Uzbek language..... 24

Хошимова Наргис Абдуллаевна

Ассоциативные отношения в узбекском языке..... 43

Эълон қилинган ишлар рўйхати

Список опубликованных работ

List of published works 46

**ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМИЙ ДАРАЖА БЕРУВЧИ DSc.27.06.2017.Fil.05.02
РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ХОШИМОВА НАРГИС АБДУЛЛАЕВНА

ЎЗБЕК ТИЛИДА АССОЦИАТИВ МУНОСАБАТЛАР

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Фарғона – 2018

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2018.4.PhD/Fil234 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Фарғона давлат университети ўзбек тилшунослиги кафедрасида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Фарғона давлат университети веб-сайти (www.fdu.uz) ҳамда «Ziyonet» ахборот-таълим порталида (www.ziyonet.uz) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Сайфуллаева Рано Рауфовна

филология фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Усмонова Хуринниса Шараповна

филология фанлари доктори, доцент

Акрамов Шукуржон Тўхтасинович

филология фанлари номзоди, доцент

Етакчи ташкилот:

Самарқанд давлат университети

Диссертация ҳимояси Фарғона давлат университети ҳузуридаги филология фанлари бўйича илмий даража берувчи DSc.27.06.2017.Fil.05.02 рақамли Илмий кенгашнинг «__» _____ 2017 йил соат __ даги мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: 100151, Фарғона шаҳри, Мураббийлар кўчаси, 19-уй. Тел.: (99873) 244-66-02; факс: (99873) 244-44-01; e-mail: info@fdu.uz)

Диссертация билан Фарғона давлат университетининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (__ рақами билан рўйхатга олинган). Манзил: 100151, Фарғона шаҳри, Мураббийлар кўчаси, 19-уй. Тел.: (99873) 244-71-28

Диссертация автореферати 2018 йил «__» _____ куни тарқатилди.

(2018 йил «__» _____ даги __ рақамли реестр баённомаси)

М.Х.Ҳакимов

Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш
раиси, филол.ф.д., профессор

М.Т.Зокиров

Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш
котиби, филол.ф.н., доцент

А.Мамажонов

Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш
қошидаги илмий семинар раиси,
филол.ф.д., профессор

КИРИШ (Фалсафа доктори (PhD)диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон тилшунослигида тилни системавий тузилиши оламдаги нарса ва ходисаларни синфларга ажратиш, тур ва жинсларга, гуруҳларга бўлиб чиқиш, анализ ва синтез жараёни каби муносабатлар тизимига асосланади. Тилни майдон сифатида ўрганиш тилнинг коммуникатив, куммулятив, семиотик, прагматик ва гносеологик табиатини акс эттиришда катта аҳамиятга эга. Тил ва ассоциатив тафаккурга алоқадор масалалар нафақат систем-структур тилшуносликда, балки психоллингвистика, нейролингвистика, ижтимоий психология, синергетика, фалсафа, мантиқ ва когнитологиянинг муҳим муаммоларидан бири бўлиб қолмоқда.

Дунё тилшунослигида миллий қадриятлар, миллий онг ва тафаккурни лисоний воситалар орқали идрок этиш масалаларига эътибор кучайган. Ассоциатив майдонни систем-структур тилшунослик аспектида тадқиқ этиш тил элементларини ўрганиш билан боғлиқ бўлса, когнитив тилшуносликда миллий концептосфера орқали тушунча (концепт)ни категориялаштириш масалалари ўрганилади. Ассоциацияларни бир неча фанлар уйғунлигида таҳлил этиш тил масалаларини атрофлича ёритиш имконини бериш билан бирга, шахс тафаккурининг ўзига хос хусусиятларини тадқиқ этишга замин яратади. Лисоний ассоциатив тажрибалар орқали миллат менталитети ва тафаккурининг жамоавий ва индивидуал қатламини фарқлаш муҳим омил ҳисобланади.

Бугунги кунда жамиятимизда юз бераётган сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ўзгаришлар ҳамда фан-техника тараққиёти замонавий ўзбек тилшунослигида тилнинг имманент реаллигига эътиборнинг кучайишига олиб келмоқда. Тадқиқотда систем-структур тилшунослик, нейролингвистика, ижтимоий психология, когнитив тилшунослик каби фанлар асосида ассоциатив тизим ва жараёнларни комплекс тадқиқ этиш, ўзбек тили соҳибларининг тил онги асосида ассоциатив майдонларни моделлаштириш, текширилаётган кишиларнинг ассоциатив жавоблари орқали тил бирликларининг когнитив тизимларининг муайян моделларини белгилаш вазифалари назарда тутилади. "...Илмий тадқиқот ва инновацион фаолиятни ривожлантириш,... ижодий ғоя ва ишланмаларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш вазифаси"¹ тилшуносликнинг барча йўналишларида тадқиқотлар олиб бориш ва турли амалий тажрибалар ўтказишни талаб қилади. Бу эса тилни амалий ва назарий жиҳатдан таҳлил қилиш, тил масалаларини унинг соҳиблари дунёқараши, тафаккури ва объектив оламни билиш даражасидан келиб чиқиб тадқиқ этиш фанда катта ютуқларни қўлга киритишни таъминлайди.

Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 21 декабрда янги таҳрирда қабул қилинган «Давлат тили ҳақида»ги қонуни, Вазирлар Маҳкамасининг

¹ Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. [www.http:// prezident.uz/uz/lists/view/137](http://prezident.uz/uz/lists/view/137)

«Давлат тили ҳақида»ги қонунни амалга оширишга қаратилган давлат дастурига тегишли ўзгартиришлар киритиш тўғрисида 1996 йил 10 сентябрдаги 311-сонли қарори талаблари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4797-сонли «Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида»ги Фармони, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 16 февралдаги «Олий ўқув юртидан кейинги таълимни янада такомиллаштириш тўғрисида»ги ПФ-4958-сонли Фармони, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-2909-сонли қарори ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига боғлиқлиги. Тадқиқот республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Ассоциацияларнинг ўрганилиш тарихи қадимги грек тилшунослиги, хусусан, Аристотель асарларида баён этилиб, XX аср бошларига келиб, тиббиёт ва психологияда бу масала билан махсус шуғулланила бошланди. Ассоциацияларни ўрганишга бағишланган йирик тадқиқотлар муаллифи Фрэнсис Гальтондир². У XIX асрнинг охирида биринчи бўлиб ассоциатив тажриба ўтказиб, уларга илмий жиҳатдан ёндашди. Кейинчалик бу хусусда Г.Кент ва А.Розанов томонидан ўтказилган тажрибалардан маълум бўладики, ассоциация шахсларнинг нафақат психик ривожланишини, балки нутқий фаолиятини, унинг тараққиёт даражасини кўрсатади.³

Сўнгра ассоциациялар Д.Диз, Ч.Кофер, Ч.Осгуд, К.Юнг, З.Фрейд, Ж.Дженкинс, Мак Коркодейл ва В.Боусфилд каби психолог олимларнинг илмий изланишларида ҳам асосий ўринни эгаллади. Ж.Диз, Ж.Дженкинс, Ч.Кофер, В.Боусфилд сўз-стимулнинг алоҳида ассоциатив реакцияларини эмас, балки сўзга тааллуқли ассоциациялар тўри(сеткаси)ни тадқиқ этдилар.

Ассоциацияларни ўрганиш рус тилшунослигида дастлаб XX асрнинг иккинчи ярмидан бошланган. Ю.Н.Караулов, Г.С.Щур, А.Р.Лурия ва Г.М.Мартинович каби тилшунос олимлар томонидан ассоциациялар билан боғлиқ масалалар у ёки бу тарзда тадқиқ этилди. Нутқдаги ассоциатив

²Galton, F., Psychometric Experiments // Brain, 1880 - N2. - P. 149-162.

³Искандарова Ш. Лексикани мазмуний майдон асосида ўрганиш муаммолари. –Тошкент: Фан, 1998.- Б.44.

алоқалар ҳам А.А.Андриевская, Ч.Осгуд, Марк каби тилшунос олимларнинг эътиборини жалб этди.Фалсафа, мантиқ ва психология йўналишларида Платон, Аристотель, Т.Гоббс, Д.Локк, И.Ф.Гербарт, З.Фрейд, К.Юнг, А.Р.Лурия сингари олимлар томонидан тадқиқотлар олиб борилди. Тилга ассоциатив ёндашувда В. фон Гумбольдт, А.А.Потебня, Н.В.Крушевский, А.Леонтьев, А.Вежицкая, А.А.Овчинникова асарларида ифодаланган. Ассоциатив тажрибаларда ифода этилган вербал ассоциациялар Ф.Гальтон, А.Тумба ва К.Марбе, Г.Кент ва А.Розанов, Д.Палермо, Ж.Диз, Ж.Дженкинс, А.Р.Лурия, А.А.Леонтьев, Л.В.Сахарный, А.А.Залевская, Ю.Н.Караулов ишларида келтирилган.

Ўзбек тилшунослигида Ш.Искандарова, А.Собиров ва Б.Қурбонова, Д.Худойберганова, Д.Лутфуллаевалар томонидан ассоциатив муносабатлар хусусида баъзи фикрлар мавжуд бўлса-да⁴, ассоциатив майдон муаммоси психолингвистика, прагматика, когнитив тилшунослик соҳаларида илк мартаба монографик асосда тадқиқ қилинмоқда.

Диссертация мавзусининг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари билан боғлиқлиги.Тадқиқот Фарғона давлат университети илмий-тадқиқот ишлари режасига мувофиқ «Ўзбек тилининг системавий тадқиқи» йўналиши доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади систем тилшунослик, психолингвистика, когнитив тилшунослик, нейролингвистика ва прагматика фанларининг синергетик ёндашувида ассоциатив тизим ҳамда жараёнларни ўзбек тили материаллари асосида таҳлил этишдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

вербал ассоциатив майдонларнинг тузилишини назарий ва амалий жиҳатдан тасвирлаш;

вербал ассоциацияларнинг ва ассоциатив майдонларнинг онтологик, эпистомологик ва лисоний жиҳатларини ёритиш;

ассоциатив тажрибалар олиб бориш усуллари ишлаб чиқиш ва олинган маълумотларни статистик таҳлил қилиш;

жамоавий ва индивидуал ассоциатив майдонларни фарқлаш юзасидан олиб борилган тажрибаларнинг натижаларини таҳлил қилиш;

ассоциатив майдонни юзага келтирувчи омилларнинг индивидуаллигини аниқлаш;

“санъат” архисемали лексемаларни лисоний ва грамматик жиҳатдан таҳлил қилиш, майдон ёки гуруҳ таркибидаги ассоциатив алоқаларнинг турларини кўрсатиш;

⁴Искандарова Ш. Лексикани мазмуний майдон асосида ўрганиш муаммолари. –Тошкент: Фан, 1998; шу муаллиф. Тил системасига майдон асосида ёндашув. -Тошкент: Фан, 2007; Собиров А.Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. - Тошкент:Маънавият, 2004; Қурбонова Б.Қ. Локаллик ва унинг ўзбек тилида ифодаланиши: Филол. фанл. номз....дисс. автореф. - Тошкент, 2007; Худойберганова Д. Ўзбек тилида бадий матнларнинг антропоцентриқ талқини: Докторлик диссертацияси автореферати.-Тошкент, 2015; Лутфуллаева Д.Ассоциатив тилшунослик назарияси. Монография.-Тошкент “Meriyus”, 2017

вербал ассоциацияларни когнитив ва концептуал таҳлили орқали ассоциатив майдон фреймларини ва слотларини шакллантириш;

Тадқиқотнинг объектини эркин ва занжирли ассоциатив тажрибаларнинг натижалари ташкил этади. Тажрибада Фарғона давлат университети филология ва чет тиллар йуналишининг 70 нафар талабаси ҳамда четдан 10 нафар киши иштирок этди.

Тадқиқотнинг предмети санъат архисемали лексемаларининг ассоциатив муносабатларини ўз ичига олади.

Тадқиқот усуллари. Оламнинг узлуксиз тараққиётда эканлигини эътироф этувчи диалектик фалсафа тадқиқотнинг методологик асосини белгилайди. Мавзуни ёритишда таснифлаш, тавсифлаш, аналитик тасвирлаш, мазмуний таҳлил, прагматик таҳлил, нейролисоний таҳлил, статистик таҳлил, бевосита ташкил этувчилар, концептуал ёки фреймлар таҳлили методларидан самарали фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилар билан белгиланади:

жамоавий, индивидуал, концептуал ассоциатив майдонлар индивиднинг ёши, миллати, жинси, яшаш ҳудуди, ижтимоий келиб чиқиш каби ташқи омиллар ҳамда репрезентатив тизим каби ички омил асосида юзага келиши исботланган;

‘санъат’ майдонининг синонимик, даражаланиш, темпорал, антонимик, асимметрик каби ички микросистемалари аниқланган;

ўрганилаётган ассоциатив майдоннинг лисоний, нейролисоний ва концептуал таҳлили когнитив аспектда исботланган;

ўзбек тили соҳибларининг менталитети ва тил онги негизида ассоциатив майдонлар моделлаштирилган.

Тадқиқотнинг амалий натижаси:

диссертация тилшунослик назарияси, тилни система сифатида ўрганиш, прагмалингвистика, лингвокультурология, психоллингвистика, нейросемантикани ўрганиш билан боғлиқ йўналишлар ривожига катта назарий аҳамиятга эга;

диссертацияда тадқиқ қилинган материаллар ассоциатив луғатлар тузишда ҳамда чет тилларни ўқитишда репрезентатив тизим модалликлари ва ассоциациялардан фойдаланиш масалалари амалий аҳамиятга эга;

тадқиқот натижаларидан лексикография, тиббий диагностика, криминалистикада ҳамда эълон беришда фойдаланиш мумкин;

“санъат” лексемаларининг ассоциатив луғати шаклланди.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги таҳлилга тортилган материаллар ўзбек тили табиатидан келиб чиққан ҳолда хулосалар қилиш имконини берганлиги, уларнинг асослилиги, методологик мукамаллиги, шунингдек, қўйилган масалаларнинг аниқлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти.

Ўзбек тилшунослигида тил бирликлари ўртасидаги ассоциатив муносабатларни аниқлаш тилга системавий асосда ёндашувни, ўзбек тилшунослигида прагматика, амалий тилшунослик, маданиятшунослик,

когнитив тилшунослик, психоллингвистика, нейролингвистика ва хорижий тилларни ўргатиш каби йўналишларни такомиллаштиришда назарий жиҳатдан муҳим омил бўлади.

Тадқиқот тилга система сифатида ёндашув, прагматика, когнитив тилшунослик, психоллингвистика ва нейролингвистика билан боғлиқ махсус курслар ташкиллашда, дарслик ва қўлланмалар яратишда асос бўлиб хизмат қилади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши:

лингвистик бирликларнинг борлиқдаги воқеликни ифодалаш, онг фаолияти, ундаги саралаш, умумлаштириш ва таснифлаш ҳақидаги назарий хулосалар 2015-2017 йилларда олиб борилган “Ўзбек амалий психоллингвистикасини яратиш дастурини ишлаб чиқиш” номли А-1-39 амалий-техник грантида ўз ифодасини топган. (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2018 йил 31 май 89-03-2125- сон маълумотномаси). Натижада вербал воситаларнинг онтологик, эпистомологик ва лисоний жиҳатларини ёритиш масалалари илмий далиллар билан бойишига эришилган;

диссертацияга оид тизим тамойилларини белгилаш, репрезентатив тизим модалликларини аниқлаш орқали ўқувчиларни ўқитиш тавсифларидан 2015-2017 йиллар давомида бажарилган “Ўзбек таълимда ўқувчилар тил компетентлигини шакллантиришнинг замонавий усуллари” номли А-1-126 амалий илмий-техник грантида фойдаланилган. (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2018 йил 31 май 89-03-2125- сон маълумотномаси). Натижада ўқувчининг психологик ҳолатини эътиборга олиш ва тилни ўқитиш масалаларига аниқликлар киритилишига эришилди;

ўзбек тилида луғатшунослик масалалари, ассоциатив луғатлар тузишда ассоциатив тажрибаларнинг муҳимлиги, ушбу тажрибаларда ўзбек тили соҳибларининг тил онги орқали ассоциатив майдонларни моделлаштириш, ассоциатив луғатларда лингвокультурологик ва когнитив жиҳатлари ва ассоциатив фикрлашнинг ўзбек менталитетига хослиги ифодаланишига оид илмий қарашлари ва хулосалари Фарғона вилояти телерадиокомпаниясининг 2018 йил 19 январь куни “Маънавият сарчашмаси” кўрсатувида, 12 апрель куни “Зиё маскани” радиоэшиттиришлари сценарийсини тайёрлашда фойдаланилган. (Фарғона вилоят телерадиокомпаниясининг 2018 йил 23 апрель, 135-сон маълумотномаси). Натижада мазкур манбалар телекўрсатув ва радиоэшиттиришлар учун тайёрланган материалларнинг мазмунини мукамаллаштирди ва илмий далиллар билан бойитди.

“ ‘Санъат’ архисемали лексемаларнинг ассоциатив луғати” яратилди. - Фарғона.-2018й.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 20 та, жумладан, 4 та халқаро ва 16 та республика имлий-амалий анжуманларида маъруза қилиниб, муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Диссертация мавзуси бўйича 30та илмий иш, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссияси томонидан докторлик диссертацияларининг асосий

натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 9 та мақола, жумладан, 8 таси республика ҳамда 1 таси хорижий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, учта асосий боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловадан ташкил топган бўлиб, иш 165 саҳифадан иборат.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Диссертациянинг кириш қисмида тадқиқотнинг долзарблиги ва зарурати асосланган, тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари, объект ва предметлари тавсифланган, унинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилган, тадқиқотнинг илмий янгилиги ва амалий натижалари баён қилинган, олинган натижаларнинг илмий ва амалий аҳамияти очиқ берилган, тадқиқот натижаларини амалиётга жорий қилиш, нашр этилган ишлар ва диссертация тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

“Ассоциатив майдон тадқиқида вербал ассоциацияларнинг ўрни” деб номланган биринчи бобда ассоциатив майдоннинг ўзига хос хусусияти, олиб борилган тажрибалар моҳияти ва ассоциацияларни таснифлаш масалалари атрофлича баён қилинади.

Ассоциатив майдон атамаси илк маротаба ассоциатив гуруҳ ва қаторлар масаласига оид тадқиқотларда Ш.Баллининг асарида қўлланилган.⁵

Ассоциатив майдон атамаси баъзан мазмуний майдон тушунчасининг синоними сифатида қўлланади. Масалан, Ю.С.Степанов мазмуний майдонларнинг шундай турларини ажратади: Покровский майдони, Трир майдони, Порциг майдони. У ассоциатив майдонни ҳам мазмуний майдон турларидан бири сифатида тўртинчи турга киритади⁶, яъни олим ассоциатив майдон ва мазмуний майдон тушунчаларини ўзаро фарқламайди, уларни синонимлар деб ҳисоблайди.

Айрим тадқиқотларда эса ассоциатив майдон ва мазмуний майдон тушунчалари фарқланади. Жумладан, Ю.Н.Караулов ўз ишларида ассоциатив майдонни реалликни англайдиган индивидуал шахснинг таъриф-тавсифи эканлигини асослаб беради.

Унинг таъкидлашича, ассоциатив майдон ва мазмуний майдон доирасини ўзаро қиёслаш орқали ассоциатив гуруҳлар тузилишида киши онгига келган ассоциациялар бир шахсга хос (индивидуал) бўлиши, ассоциатив майдон эластик тарзда белгиланиши, яъни турли шахслар томонидан тузилган ассоциатив гуруҳларнинг ҳажми ҳар хил бўлиши мумкинлиги, яъни ассоциатив гуруҳлар тузилиши жараёнида индивидуал эркинликка ва ихтиёрийликка йўл қўйилишини кузатиш мумкин⁷.

⁵ Балли Ш.Общая лингвистика и вопросы французского языка.- М., 1955.

⁶ Степанов Ю.С. Основы общего языкознания.- Москва: Просвещение,1975.- С.52

⁷ Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография.-М.: Наука, 1976.- С.176.

Тадқиқотчи В.П.Абрамов ассоциатив майдонни бир бутун мазмуний алоқаларининг мураккаб тўри индивидуум онгида акс этишини, маълум мазмуний майдонларнинг актуаллаштирилишини ҳамда сўзни психологик тизимнинг муҳим аспекти сифатида ифодалайди.⁸

Ишда ассоциациялар тадқиқида жамоавий ва индивидуал ассоциатив майдонларининг алоҳида таҳлилига эътибор қаратилди.

Берилган сўз-стимулнинг сўз-реакциялари оламнинг индивидуал манзарасининг бир парчасини ифодалайди. Турли шахсларнинг индивидуал майдонлари шу даражада субъектив бўладики, иккита бир ҳил ассоциатив майдон вужудга келишига имкон бўлмайди. А.А.Леонтьев, Ю.Н.Караулов ва Л.Н.Чурилинанинг фикрича, ҳар қайси шахснинг индивидуал ассоциатив майдони ўзгача бўлишини ва турли индивидларда сўзлараро алоқаларнинг ҳам хилма-хиллигини таъкидлайдилар⁹. Индивидуал ассоциатив майдон, тадқиқотчиларнинг фикрича, доимо ўзгариб турадиган, динамик ҳаракатга эга тузилиш бўлиб, шахсий тажриба тўпланган сари ўзгариши билан ажралиб туради. Шахснинг индивидуал луғатидаги сўз захираси ўтмиш ва ҳозирги замон билан боғлиқ бўлса, келаси замон эса шахс луғатидаги сўзлар таркиби ўзгаришини ва янги сўзлар кўшилишини белгилайди. Шунинг учун, ассоциатив майдон уч замоннинг синхрон ҳаракатини юзага чиқаради.¹⁰ Ассоциатив тажриба ўтказилаётганда шахснинг онги ифодаланади, тажриба жараёнида шахснинг ҳаётий тажрибаси орқали тўпланган тушунчалар ифодаланади. Шу боис ассоциатив майдон доимо ўзгарувчанлиги, динамик характерга эгаллиги, шахснинг ҳаётий тажрибаси ошган сари сўз-стимулга берилган сўз-реакциялар ўзгариб туриши билан ифодаланади.

Жамоавий ва индивидуал ассоциатив майдонларни фарқлаш учун тадқиқотда эркин ва занжирли ассоциациялар тажрибасидан фойдаланилган. Эркин ассоциациялар тажрибаси орқали жамоавий ассоциатив майдон бирликларини юзага келиши ифодаланди. Мазкур тажрибада 80 нафар киши қатнашди. “Санъат” тушунчаси остида бирлашган қатор сўзлар қатнашчиларга тарқатилиб берилди ва шунга асосан санъатга тааллуқли сўзларнинг ассоциатив луғати шаклланди, кўп қайд этилган сўзларга асосан майдон ядроси шаклланди, майдон базаси ва периферияси сўзларнинг такрорланиши миқдорига қараб аниқланди.

Занжирли ассоциатив тажрибалар олиб боришда иккита усулдан фойдаланилди. Биринчи усулда текширувдан ўтказилаётган кишиларга сўз берилгандан кейин улар ҳаёлига келган сўзлар билан жавоб бериш тавсия

⁸Абрамов В.П. Теория ассоциативного поля // Лексикология, фразеология и лексикография русского языка: <http://netref.ru/leksikologiya-frazeologiya-i-leksokigrafiya-russkogo-yazika-te.html>

⁹ Навалихина А.И. Индивидуальное ассоциативное поле как самоорганизующаяся система. Вестник Башкирского университета. №3, том 14, 2009; бухакида қаранг: Караулов Ю.Н.Этнокультурная специфика языкового сознания.- М.: Ин-т языкознания РАН, 1996.- С. 67-96; Чурилина Л.Н.Лексическая структура текста как ключ реконструкции индивидуальной картины мира.URL: <http://www.language.psu.ru/bin/view.cgi?art=0151&th=yes&lang=rus>.

¹⁰Навалихина А.И. Индивидуальное ассоциативное поле как самоорганизующаяся система. Вестник Башкирского университета. №3, том 14, 2009.

этилди. Берилган сўзга ассоциатив жавоблар миқдори чекланмасдан, киши ҳаёлида ҳеч қандай реакция қолмагунига қадар ассоциатив жавоблар бериш давом эттирилди. Бунда кишининг индивидуал ассоциатив майдони текширилди. Иккинчи усулда эса берилган сўзларнинг реакциясига занжир каби вужудга келган ассоциатив реакциялар инobatга олинди. Ушбу иккинчи занжирли ассоциатив тажриба орқали инсон онгида сўзлар маълум бир уяларга бирлашиши ҳамда луғат таркибидаги сўзларнинг бир-бири билан боғлиқлиги белгиланди.

Е.И.Горошконинг фикрича, ассоциатив тажрибалар жараёнида тадқиқотчилар ассоциацияларнинг таснифлаш муаммоларига дуч келган ва ҳозирги кунда меъёр сифатида мукамал тасниф мавжуд эмас. Е.И.Горошко ўз тадқиқотларида ассоциациялар таснифларининг аксарият турларини келтирган¹¹. Шунингдек, К.Григорян, К.Юнг, Ю.Н.Караулов, А.Р.Лурия, М.Траутшольдт, Х.Мюнстерберг, Э.Крепелин, А.Тумб, К.Марбе, Ж.Миллер, Ч.Осгуд каби тадқиқотчилар ассоциацияларни мантиқий жиҳатдан сўз туркуми бўйича, маъно фарқлаш бўйича, фонетик ва грамматик жиҳатдан, мавҳум ва аниқлиги бўйича турларини ажратган.

Диссертацияда ассоциацияларни таснифлашда Г.Мартинович, А.Р.Лурия ва Ю.Н.Караулов изланишларига таянилди.

Ассоциатив тажрибаларда ассоциатив реакцияларининг хилма-хиллиги ва ўзига хослиги сабабини олимлар ва тадқиқотчилар бир неча омилга боғлиқлигини кўрсатиб ўтганлар. Тадқиқотда ассоциатив реакцияларнинг ўзига хослигига эътибор қаратилиб, улар бир неча омилдан иборат эканлиги таърифланди. Жумладан, ассоциатив реакциялар ташқи ва ички омилларга бўлинди. Ташқи омилларга гендер, касб, ёш, яшаш ҳудуди, миллат кабиларни, ички омилларга эса репрезентатив тизим модалликлари ва инсоннинг бутун ҳаёти мобайнида тўпланган ҳаётий тажрибасини ифодаловчи омилларни киритиш мумкин. Гендер, касб, ёш, яшаш ҳудуди ва миллат каби омиллар кўзга ташланадиган, бирламчи омилдир. Шу билан бирга, инсоннинг ички дунёси билан боғланган ва ассоциацияларнинг индивидуаллигини белгилайдиган омиллар ички омиллар сифатида кўрсатилди.

Ассоциатив тажриба жараёнида 70 нафар талаба, 10 нафар турли касб эгалари иштирок этди. Жумладан, ўқитувчи, врач, банк ходими, санъаткор, техник ходимлар, иқтисодчи каби кишилар ҳам тажрибада қатнашди. Бундан ташқари, ёшни ҳам эътиборга олган ҳолда 10 ёшдан 60 ёшгача бўлган кишилар жалб этилди.

Ишда ассоциацияларнинг гендер орқали ифодасига эътибор қаратилар экан, бунда қуйидаги фарқлар кузатилди: ўғил болалар ва эркаклар кўпроқ изоҳловчи реакциялар беради. Буларнинг ассоциатлари кўпроқ категориал реакциялардан иборат бўлди. Қизлар вазиятга алоқадор, метафорали ёки цитатали ассоциатлар таклиф этишди.

¹¹Горошко Е.И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента.<http://tekstologiya.ru>.

Шунингдек, олиб борилган ассоциатив тажриба жараёнида гендерга хос масалалар билан бирга, касб омили ҳам таҳлил қилинди. Олиб борилган тажрибада *расм* лексемаси орқали ёш болалар онгида *чиройли, чизди, яхши* каби синтагматик алоқалар пайдо бўлди. Рассомлар онгида эса бу лексема *натюрморт, марина* каби лексемаларни, рассомлик атамаларни ёки суратлар номлари, рассомлар исм–шарифларини вужудга келтириши мумкин. *Парда* лексемаси орқали фақат *“театр”* микрогуруҳига мансуб сўзлар эмас, балки *мато* (тикувчилар, аёллар хаёлига келади), *қулоқ* (врачларда), *дераза* (ҳар қандай одамда) каби бошқа ассоциациялар қаторига тегишли бўлган лексемаларнинг онгда воқеланиши кузатилади.

Диссертацияда талабаларнинг йўналишига қараб берилган ассоциатларга ҳам эътибор қаратилди.

Шунингдек, шахснинг ҳаёт мобайнида тўплаган тажрибаси ва репрезентатив тизим модалликлари ассоциатларнинг турлича бўлишига сабабчи омил сифатида эътироф этиш мумкин.

Мильтон Эриксон инсон томонидан кўриш, эшитиш, ҳид билиш, маза-таъмни сезиш, тана орқали ҳис қилиш кабиларни репрезентатив тизим деб атади. Ассоциациялар тадқиқида ушбу модалликларга эътибор қаратилди, чунки бу бевосита шахснинг таъриф-тавсифи билан боғланган бўлиб, ассоциациялар ўрганилишига прагматик жиҳатдан ёндашишни ҳам назарда тутди. Ҳар қайси берилган сўзга ассоциатлар кишининг бутун ҳаёт давомида тўплаган тажрибаси орқали ифодаланади. Ҳар бир сўз онгимизда турли вазиятлар, кечинмалар орқали сақланади ва ассоциатив тажрибаларда берилган сўзга нисбатан ассоциатив реакция кўриш, эшитиш ва ҳис этиш репрезентатив тизими орқали юзага келади.

Ҳар қайси кишида ҳар бир сўзга тааллуқли ўзига хос индивидуал тажриба шаклланади. Киши онгида сўзлар мазмуний гуруҳларни ташкил этади. Ушбу ассоциатив тажриба маълум шахс онгининг психологик мазмунини объектив тарзда ўрганишга ёрдам беради.

Ассоциатив психологиянинг асосчиси, И.Ф.Герберт, ўз тадқиқотларида «апперцептив йиғинди» деган атамани қўллайди. «Апперцептив йиғинди» кишининг бутун ҳаёти мобайнида шаклланади ва кишининг ҳаётдаги индивидуал тажрибасининг асосини ташкил этади¹². Кишилар муайян бир вазиятга ҳар хил ёндашадилар, шунинг учун ҳам битта вазият ёки сўз орқали шахс онгида вужудга келган ассоциациялар турлича бўлади. Ассоциацияларнинг бундай усулда тадқиқ этилиши луғат таркибидаги сўзларнинг ҳар бири мазмуний тизим орқали боғланишини кўрсатади. Бундай тадқиқотлар киши онгидаги сўзларнинг мазмуний алоқасини ва мазмуний майдонларнинг психологик эквивалентларини ўрганишга ёрдам беради. Инсоннинг сўз захираси, апперцептив йиғиндиси атроф-муҳитдаги воқеа-ҳодисаларга муносабати орқали намоён бўлади.

¹²Герберт И.Ф. Кто есть кто? Иоганн Фридрих Герберт. 2000. <http://psychology.ru>

Шунинг учун занжирли ассоциатив тажрибаларни “онгости оқими” тушунчаси орқали изоҳлаш мумкин. Маълум вақт ичида айтиладиган сўзлар занжир каби ассоциатив реакцияларни ташкил этади. Ушбу сўзлар мазмуний гуруҳ ёки мазмуний уяларга бирлашиб, ҳар бир уянинг ҳажми фарқланиб туради¹³.

Қуйидаги жадвалда ўтказилган занжирли ассоциатив тажриба орқали тадқиқотнинг натижалари юзага чиқди. Ассоциатив тажрибанинг мақсадини тўлиқ кўрсата олганлиги туфайли бу жадвални Т.В.Попованинг ассоциатив тажрибаларидан олиш лозим деб топилди¹⁴.

Тажриба рақами	Занжир узунлиги	Уялар сони	Уялар ҳажми
1	6 сўз	3	3 сўз, 2 сўз, 2 сўз
2	10 сўз	3	3 сўз, 3 сўз, 4 сўз
3	8 сўз	4	2 сўз, 2 сўз, 4 сўз

Театр: актёр – бўянган ниқобли одам – маскарад – байрам – тўй – келин-куёв.

Театр: илҳом – оркестр – кантата – Эдита Пьеха – мэтр – мадонна – қўшиқ – мусиқа – Ванесса Мэй – скрипка.

Театр: томоша – кўзбўямачи – лоф – ёлгон – рост – ҳақиқат – чин сўз – ваъда.

Ассоциатив қаторларни оддий алоҳида сўз-ассоциатлар сифатида таҳлил қилиш мумкин эмас. Ассоциатив қаторнинг қисмлари бир бутун бирлик тарзида ифодаланади¹⁵. Ассоциатив қатор бир неча бутун қисмлардан, яъни уялардан иборат бўлиб, ҳар бир уя бир бири билан чамбарчас ўзаро боғлиқлигини кўрсатади.

Шунингдек, занжирли ассоциатив тажриба сўзлараро мазмуний боғланишларни кўрсатади. Ю.Н.Карауловнинг фикрича, тилда мазмун жиҳатдан алоҳида, яъни айрилган (автоном ҳолдаги) лексема бўлиши мумкин эмас. Тилдаги ҳар бир лексема мазмунон бир-бири билан бевосита боғланмаса-да, лексемалар бир-бирига мосланиб шундай занжир ҳосил қилиши мумкинки, бундай занжир иккита турли маъноли ва мазмун томондан бир-биридан узоқ бўлган лексемаларни бир-бири билан боғлайди. Бунда дастлабки элемент ўртасида олти қадамдан кўп бўлмаган занжир пайдо бўлади¹⁶. Биринчи мисолдаги *актёр* ва *келин-куёв* сўзлари ўртасида ҳеч қандай мазмуний боғланиш мавжуд эмас, лекин улар бир-бири билан ассоциатив занжир орқали боғланиб келмоқда.

¹³Попова Т.В.Ассоциативный эксперимент в психологии.Эл.ресурс: учебное пособие-2 изд., стереотип-М.,2011. - С.46-48

¹⁴Попова Т.В.Ассоциативный эксперимент в психологии.Эл.ресурс: учебное пособие-2 изд., стереотип. - М.,2011. - С.46-48

¹⁵Леонтьев А.Н.Избранные труды по лингвистике.- М.: Педагогика, 1983.- С.71.

¹⁶ Караулов Ю.Н.Общая и русская идеография.-М.: Наука, 1976.- С.77.

“Ассоциатив майдон тадқиқида вербал ассоциацияларнинг мазмуний ва грамматик таҳлили” деб номланган иккинчи бобда ассоциатив ва мазмуний майдонларнинг фарқли жиҳатларини кўрсатиш учун метадеготат ва метадесигнат тушунчаларидан фойдаланилди.

Тадқиқотчилар фикрига кўра, киши онгига келган дастлабки ассоциациялар денотатларга хос бўлади.¹⁷ Метадеготат конгломератив (бир-бирига боғлиқ ҳолатда тармоқланиш) ходисасига эга бўлиб, реал борликда мавжуд бўлган бир қанча нарса-ходисаларни (денотатларни) умумий белгиларига кўра бир ерга жамлаб, йиғиб келади. Метадесигнат бир-бирига боғлиқ бўлган предметлар ҳақидаги тушунчанинг тармоқланишини намоён этади.¹⁸ Метадеготат ва метадесигнат ассоциацияларни таҳлил қилишда далилсиз ассоциацияларни маълум гуруҳ ёки майдон таркибига киритишни чегаралайди.

Майдон таркибидаги лексемалараро турли муносабат ва алоқалар мазмуний жиҳатдан изоҳланади ва тўртта катта гуруҳга ажратилади. Бевоситали гуруҳ яқинлик ва ўхшашлик бўйича ассоциатив алоқаларни ўз ичига қамрайди, ўхшашлик бўйича ассоциатлар яна икки кичик гуруҳга бўлинади ҳамда изоҳловчи ва таснифий ассоциатларни ташкил қилади. Изоҳловчи ассоциациялар синтагматик қаторларни вужудга келтиради. Таснифий ассоциациялар эса майдон таркибидаги парадигматик муносабатларининг турли гуруҳ ва турларини ифодалайди, шунингдек, мазмуний, тушунчавий ва лексик майдонлар таркибидаги сўзлараро алоқаларни намоёиш этади. Яқинлик бўйича ассоциацияларга ўз таркибида умумий ўхшаш белгиси мавжуд бўлмаган реакциялар киради.

Кейинги гуруҳга воситали ассоциацияларни киритиш мумкин. Бундай ассоциациялар занжирли ассоциациялар турига тегишли бўлиши ҳам мумкин, чунки битта сўз кейинги сўзни восита-сўз орқали вужудга келтиради. Айрим ҳолатда ассоциатив тажрибадан ўтаётган шахсларнинг ассоциатларини изоҳлаш учун ассоциатив алоқаларни маъно жиҳатдан ўхшашлик ҳамда яқинлик гуруҳига мансублигини ифодалаш мураккаб кўринади. Шунинг учун ушбу турдаги ассоциатлар синкретик гуруҳга киритилади. Ассоциатив майдон шахснинг индивидуал таъриф-тавсифидир. Шу туфайли сўзлараро мазмуний алоқаларини аниқлаш мураккаб бўлганлиги сабабли турли ассоциатив жавоблар ҳам учрайди. Ушбу ассоциатлар ассоциацияларнинг ноаниқ турига киритилади.

“Рассомлик” майдони номи билан майдон таркибидаги лексемаларнинг Боғлиқлиги қуйидагидан иборат. Ўхшашлик бўйича таснифий гуруҳ ассоциатларини *рассом, расм, сурат, тасвир, галерея, санъатшунослик, портрет, санъат, чизмачилик, музей* лексемалари ташкил қилди. Яқинлик

¹⁷Қараулов Ю.Н. Общая и русская идеография.-М.:Наука,1976.- С.113-114

Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. - Тошкент: Маънавият, 2004.- Б.77

бўйича ассоциатларга *соқол, табиат, мўйқалам, девор, ҳаётий, галати кийим* кабилар киритилди. Воситали ассоциациялар *рассомлик-(расм чизмоқ)-одам* лексемаларидан иборат бўлиб, бунда *рассомлик* лексемасига *одам* лексемаси *расм чизмоқ* лексемаси орқали юзага келди. Ноаниқ ассоциациялар қаторини *меҳр* сўзи ташкиллади.

Ассоциатив майдон таҳлилида психофизиологик жиҳатдан таснифлаш масалаларига ҳам эътибор берилди. Бунда шахс онгида сўзларнинг вужудга келиш жараёни намоён бўлади. Шу нуқтаи назардан, ассоциатив майдон таркибидаги сўзларни мазмуний жиҳатдан икки гуруҳга бўлиш мумкин. Категориал гуруҳни *муסיқа – куй, ашула, қўшиқ, наво, оҳанг, санъат, санъатишунослик, ритмик асар, жонли ижро, шошмақом, мақом, поп* лексемалари, кўрғазмали-ҳақиқий гуруҳини эса *дам олиш, гамгин, чанг, рохат бағишлаш, юлдузлар, базм, бош оғриқ, галати бино, арфа, хотиралар, ором, асбоблар, хордик, овоз* лексемалари ташкил этади.

Ишда “*муסיқа*” микрогуруҳига тегишли айрим гуруҳларда келтирилган товуш ассоциациялар ҳам таҳлил қилинди. Масалан, *арфа – альфа*. Ю.Н.Караулов лексемалараро мазмуний алоқа мавжудлиги ассоциациялар мавжудлигини ифодалашини таъкидлаган¹⁹. Лекин ассоциациялар мавжудлиги бу мазмуний алоқа мавжудлигидан далолат бермайди, чунки мазмунан боғланган лексемалардан ташқари товуш бўйича ассоциатив алоқалар ва индивидуал ноаниқ ассоциатлар ҳам юзага келиши мумкин.

Ассоциатив тажрибалардан маълум бўлдики, ҳар қайси кишида шахсий тажриба тўпланган сари сўзлар шахс онгида маълум бир мазмуний тўрларга бирлашади. Сўз стимул сифатида берилган сўзга мазмуний алоқадорлиги мавжуд бўлган ассоциатлар вужудга келади. Одатда, мазмуний алоқа бўйича, яъни категориал ва кўрғазмали-ҳақиқий ассоциатлар вужудга келади. Товуш ассоциатлар эса онейроид ҳолатда, яъни одам чарчаганда ёки уйқуси келаётган вақтда пайдо бўлади. Бизнинг тажрибалардан маълум бўлдики, киши сўз маъносини билмаса, ушбу сўзга товуш ассоциациялар вужудга келади. *Масалан, гравюра – Юра асри, алифмой – алифбо*. Демак, киши сўзни билмаса, унинг шахсий тажрибасида ушбу сўзга тааллуқли мазмуний уя ёки тўрлар хосил этилмайди ва ҳаёлига фақат товуш бўйича ассоциатлар келади.

Жамоавий ассоциатив майдон текширилувчилар томонидан қайд этилган сўзларга асосан шаклланди. Бунда кўп қайд этилган сўзлар майдон ядросини ташкил қилган бўлса, ягона реакциялар эса майдон перифериясига жойлаштирилди.

Жамоавий ассоциатив майдон билан бирга, индивидуал ассоциатив майдоннинг ҳам изоҳи келтирилди. Қуйидаги ассоциатив майдон 55 ёшдаги иқтисодчига тегишли. Индивидуал ассоциатив майдонни юзага чиқариш учун занжирли ассоциатив тажрибадан фойдаландик. Ю.Н.Караулов мазкур тажрибани эркин ассоциациялар усулининг яна битта кўриниши сифатида

¹⁹Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография.-М.: Наука, 1976.- С.176.

изоҳлайди. Лекин тадқиқотда Е.И.Горошко, А.Леонтьев фикрларига ёндашиб мазкур тажриба занжирли ассоциатив тажриба сифатида изоҳланди, чунки ҳар қайси туртки сўзга занжир каби қатор сўз-реакциялар келиши билан, улар яна ўздан кейинги сўзлар учун туртки сўз тарзида келиб тааллуқли реакцияларини ҳам юзага келтириши мумкин.

Индивидуал ассоциатив майдон ҳар қайси шахсда турлича бўлиши билан жамоавий майдондан ажралиб туради. Шу билан бирга, индивидуал ассоциатив майдонни таърифлашда ассоциатив луғат ёки ассоциатив меъёр шаклланиши мумкин эмас. Майдон ядро, база ва периферик қатламларни белгилашда биз хаёлга келган биринчи сўзларни майдон ядросига жойлаштирдик. Кейинги сўзлар эса, ўз навбатида, база ва периферия қатламларидан жой олади.

Қуйидаги жадвалда жамоавий ва индивидуал майдонларнинг фарқи кўрсатилган.

Жамоа ассоциатив майдони



Индивидуал ассоциатив майдон (55 ёш, иқтисодчи)



Ишда ассоциацияларни грамматик жиҳатдан текшириш мақсади ҳам кўйилган. Бунда парадигматик ва синтагматик реакцияларга тўхталиб, от, феъл ва сифат туркумига оид сўзлар таҳлил қилинди. Тадқиқот жараёнида ўзбек тилида от туркуми берилган сўзларга ассоциатив реакция сифатида 70-80% от, 10-20% сифат вужудга келди ва қолган ассоциатлар феъл, иборали сўзлар ҳамда сўз бирикмаларни ташкил этади. Феъл туркуми сўзлар ассоциатив реакция тарзида 50% феълларни, 40% от ва ҳаракат номи, 10% сўз бирикмалар ҳамда сифат ва равишларни юзага чиқаради. Сифат туркуми сўзлар 50-60 % отларни, 20-30% сифатлар ва 5-10% сўз бирикмалар ва равишни ташкил этди.

Диссертациянинг **“Когнитив ёндашув орқали ассоциатив майдон реакциялари тадқиқи”** деб номланган учинчи бобида концептуал ассоциатив майдонлар масалалари атрофлича ёритилди.

Сўнгги йилларда ўзбек тилшунослигида когнитив тилшунослик масалаларига доир тадқиқотлар кўпайиб бормоқда. В.А.Маслова когнитив тилшуносликни тилшуносликнинг этнолингвистика, нейролингвистика, психоллингвистика, лингвокультурология ва тарихий тилшунослик каби соҳалари билан бевосита боғлиқлигини ифодалайди²⁰. Когнитив тилшунослик маданият ҳамда шахснинг олам ҳақида миллий таассуротини ўрганиш билан боғланади. Ю.М.Лотман концепт тушунчасини индивидуум онгида ҳалқ тажрибаси ва миллат инъикоси сифатида изоҳлайди. Ю.С.Степанов концептлар орқали шахснинг маданиятга киришини ва айрим ҳолатларда унга таъсир этишини кўрсатади.²¹

“Олам манзараси” ҳақида фикр юритилар экан, бу тушунчани алоҳида турларини кўрсатиш лозим. Оламнинг лисоний манзараси маълум бир жамият онгида шаклланган бўлиб, бу қуршовдаги оламни концептуаллаштириш масалалари билан боғлиқлигини ифодалайди. Ҳар бир табиий тил ўзининг лисоний олам манзарасига эга. Ҳар қайси инсон предмет ёки тушунча ҳақида ўз субъектив образи бўлиши билан фарқланади. Субъектив образ ташқи олам билан муносабатда бўлгандагина объектив бўлиши мумкин²².

Концептуал олам манзараси эса индивид фаолиятидаги объектлар ҳақида маълумот бўлиб, ушбу маълумот бирлиги концептни намоён этади. Аксарият олимлар олам манзарасини инсон дунёқарашига асосланган оламнинг глобал образи сифатида талқин этадилар.

Ҳар қайси когнитив модел маълум бир маънога эга бўлиб, ушбу маъно антропоцентрик хусусиятга эга бўлиши билан ажралиб туради. Антропоцентриклик шахс табиатининг умумий хусусиятларини ифодалайди,

²⁰Маслова В.А.Введение в когнитивную лингвистику.-М., 1998.
https://www.litmir.me/br/?b=211648&p=1#section_3

²¹Рожков Виталий Валерьевич. Метафорическая художественная картина мира А. и Б. Стругацких (на материале романа «Трудно быть богом»). Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Новосибирск 2007; бу ҳақда қаранг: Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры — М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. -С.40-41.

²² Попова З.Д., Стернин И.А. Семантико-когнитивный анализ языка.-Воронеж.2007.- С.38-40

ва шу билан бирга, этноцентрик хусусиятга эгаллигини, яъни маълум бир этносга қаратилганлигини белгилайди²³.

Тадқиқотнинг ўрганиш объекти ўзбек тили соҳиблари онгидаги ассоциациялар бўлиб, жамоавий ассоциатив майдон тадқиқи орқали миллат концепти ва концептосфераси, индивидуал ассоциатив майдон эса алоҳида индивидуум концептларини ифодалашга ёрдам беради.

Ассоциатив майдонларнинг когнитив қатламларини тадқиқ этишда концепт ифодаси алоҳида миллат ёки индивидуумнинг миллий концептосфераси бирликлари таҳлилида ҳамда миллат, жамият, ёш, гендер, ҳудудга тегишли концептни ментал бирлик сифатида моделлаштириш каби масалалари ҳам ёрқин ва тўлиқ таърифланади.²⁴

Сўнгги пайтда индивидуал, яъни маълум бир кишига тааллуқли луғат ташкил этилишига катта эътибор қаратилмоқда. Шахс лексикони ҳамда ушбу масала билан боғлиқ бўлган шахснинг вербал хотирасининг бирликлари психоллингвистика ва когнитив тилшунослик фанларида чуқур ўрганилмоқда.²⁵ Инсон хотирасида унинг тўплаган билими ва ушбу билимнинг шаклланиши ҳақида маълумот сақланади.

Ёрқин ассоциациялар тажрибаси тил соҳибларининг онгида жойлашган сўзларнинг тартибини ва уларнинг бир-бири билан боғлиқлигини таърифлайди.

Турмуш тарзи, тарих, миллат онги, менталитети турли тури туфайли турли халқларнинг маданияти ҳам ўзгача бўлади. Ҳар қайси сўз билан вужудга келган сўз-ассоциатлар миллатнинг, халқнинг ёки биргина шахснинг ҳам ўзгача оламини намоён этади. Бунинг асосида когнитив билимлар туради. Тадқиқотда “санъат” тушунчаси остида бирлашган сўзлар қатори ассоциатив тажрибада қатнашган кишиларга берилди ва ҳар қайси туртки сўз-стимулга ассоциатив реакцияларининг натижалари келтирилди. Мазкур тажрибада ўзбек тили соҳибининг лексикони ва ассоциатив луғат тартиби белгиланди.

Ассоциатив майдонларни когнитив аспектда бир бутун тизим сифатида ўрганиш масалаларида фрейм тушунчасига таянилади. Фрейм – мураккаб схема бўлиб, бир миллат ёки шахснинг олам ҳақида билимини ўзида мужассамлантиради. Фрейм кластерлар йиғиндисини намоён этади, ҳар бир фрейм слотлар, яъни қатламлардан иборат бўлиши мумкин. Фреймлар конвенционал табиатли бўлиб, маълум бир жамиятнинг этномаданий хусусиятларини ифодалайди. Фреймлар индивидуал билимга эга бўлиб,

²³ Акбердыева Б. Роль ассоциативно-вербальных связей слов в концептуализации мира. // Материалы международной научно-практической конференции «Филология, искусствоведение и культурология: актуальные проблемы». - Новосибирск, 2012; бу ҳақида қаранг: Залевская А.А. Вопросы организации лексикона человека в лингвистических и психоллингвистических исследованиях. — Калинин: КГУ, 1978.

²⁴ Попова З.Д., Стернин И.А. Основные черты семантико-когнитивного подхода к языку. <http://zinki.ru/book/kognitivnaya-lingvistika>

²⁵ Акбердыева Б. Роль ассоциативно-вербальных связей слов в концептуализации мира. // Материалы международной научно-практической конференции «Филология, искусствоведение и культурология: актуальные проблемы». - Новосибирск, 2012; бу ҳақида қаранг: Залевская А.А. Вопросы организации лексикона человека в лингвистических и психоллингвистических исследованиях. — Калинин: КГУ, 1978.

реалликни ифодалаш учун хизмат қилади²⁶. Шунинг учун фреймлар ассоциатив майдон реакцияларини таърифлашда қулай усул ҳисобланади.

“Санъат” концептига тааллуқли сўзларнинг реакцияларини таҳлил этишда буларни когнитив қатламларга бўлиш учун фреймлар ишлаб чиқилди. “Санъат” архисемали лексемалар тадқиқида касб англатувчи сўзларнинг ассоциатив реакцияларига алоҳида тўхталиб ўтилди.

Машишоқ туртки сўзига берилган сўзларнинг реакцияларини кўриб чиқамиз. Ушбу сўз-реакциялар эркин ассоциатив усул тажрибаси асосида олинган.

Мазкур ассоциатив майдон қуйидаги когнитив қатламлар орқали ифодаланади:

1. Касб – *қўшиқчи-7, созанда-7, ашулачи-6; куйчи -5; хонанда-4; ҳофиз-2; мақомчи -2; артист-2; санъаткор -1, дуторчи-1; соз чалувчи-1; қўшиқ айтувчи -1; актёр-1;*
2. Шахс – *одам- 10, инсон -1.*
3. Мусиқа - *куй-2; куйловчи-2; мумтоз-1.*
4. Қашшоқлик – *дарвеш-1, қашшоқ-1, тор кўча -1.*
5. Руҳий ҳолат, кайфият–*кўнгил олувчи -1; жонқуяр-1; дилолар -1.*
6. Мусиқий асбоб – *дутор -1.*

Кўриниб турибдики, ушбу ассоциатив майдон ўзбек тилининг ўзига хослигини, синонимларни нақадар кенг ишлатиш мумкинлигини ифодалайди. *Машишоқ* сўзига 9 синоним, шу билан бирга, касб англатувчи сўзлар ассоциатив майдоннинг ядросини шакллантиради. Кейинги қатламлар *шахс* ва *мусиқа* базасини шакллантириб, *қашшоқлик, руҳий ҳолат, кайфият* ва *мусиқий асбоб* каби қатламлар периферияларни белгилайди. *Дарвеш, қашшоқ* ва *тор кўча* каби сўз ва сўз бирикмалари тарихий омил билан ажралиб туради. Маълумки, *машишоқ* берилган сўз ‘турли мусиқий асбоблар чалиб нонини топадиган созанда’ маъносини ифодалайди. Шунинг учун *машишоқ* сўзига қадимдаги *тор кўчалар, қашшоқ ва дарвеш* сўзлари бевосита тарихни ифодаладиган реакциялар бўлиши мумкин. Ушбу сўзлар мазмуний реакция сифатида кўрилади.

Дорбоз ва *муаллақчи* ўзаро синоним сўзлар ҳисобланади. Булардан *муаллақчи* тарихий сўз бўлиб, ҳозирги замонавий ўзбек тилида омма ичида қўлланилмайди. *Дорбоз* сўзи эса кенг тарқалган. Бу сўзларни беришда ассоциатив реакциялар қайси тарзда фарқланишини таҳлил қилиш мақсади тутилган. 80 нафар текширилаётган кишилардан *дорбоз* сўзига 78та реакция келтирилди, *муаллақчи* сўзига 18та сўз берилди. Аксарият текширилувчилар *муаллақчи* сўзи турган қаторга “тушунмадим” изоҳини ёки умуман жавобсиз қолдирганини таъкидлаш мумкин. Кўриниб турибдики, кишининг ҳар қайси сўз билан боғлиқ шахсий тажрибаси шаклланади ва сўзлар киши онгида сақланади. Эскирган концепт эса янги концепт билан алмаштирилиб, архаизмлар қаторига киритилади.

²⁶Миронова Н.И.Когнитивный подход к содержательному анализу реакций ассоциативного поля.//Филология и искусствоведение.-С/69-72. <http://www.google.com>.

Ассоциатив майдонлар тадқиқида майдонлар турли усул бўйича шаклланишига эътибор қаратилди. Текширилувчилар томонидан кўп такрорланадиган ассоциатив реакциялар ассоциатив майдон ядросига киритилди. Булар қуйидаги лексемаларни ташкил этади: *рассом, сурат, расм, тасвир, галерея. Панно, табиат* реакциялари эса периферия қатламига тегишли бўлди. Ассоциацияларнинг когнитив қатламини таҳлил қилишда ядро қатлами *сурат, расм, тасвир, портрет, панно, мўйқалам, табиат, рассом, ижодкор, одам* кабиларни киритдик. *Ижодкор, ҳаётий, одам, чизмачилик, санъат, санъатишунослик, мўйқалам* база қатламига, когнитив аспектда *галерея, музей, санъат, санъатишунослик, чизмачилик, ҳаётий, меҳр* сузлардан иборат. Периферия қатламини *соқол, табиат, меҳр, галати кийим, панно*; когнитив қатламда *соқол, қалати кийим, меҳр* сўзлари ташкил этди. Кўриниб турибдики, майдонлар ассоциатив реакцияларининг такрорланиши бўйича ҳамда когнитив аспектда таҳлил қилишда ядро, база қатлами ва периферияси фарқланиб туради.

Рассомлик	Ядро қатлами	База қатлами	Периферия
	<i>рассом, расм, сурат, тасвир, галерея, музей</i>	<i>ҳаётий, одам, чизмачилик, санъат, санъатишунослик, мўйқалам, ижодкор</i>	<i>девор, табиат, меҳр, галати кийим, панно, соқол</i>
Рассомлик	Ядро қатлами	База қатлами	Периферия
когнитив қатлам номлари	объект	субъект, жой	санъат асари, тасвир, кийим, хиссиёт
	<i>сурат-9, расм -8; тасвир -7, портрет – 1, панно-1; мўйқалам -3; табиат-1.</i>	<i>рассом – 11, ижодкор-5, одам -4, Леонардо да Винчи - 1; галерея -7; музей-7.</i>	<i>санъат -3; санъатишунослик-; чизмачилик -3; ҳаётий-4; меҳр -1; соқол -1; галати кийим-1.</i>

ХУЛОСАЛАР

1. Ассоциатив тажрибалар жамоавий, индивидуал ва концептуал ассоциатив майдонлар хусусиятини юзага чиқаришга хизмат қилади. Эркин ассоциациялар усули орқали ўтказилган тажриба ёрдамида жамоавий ассоциатив майдон, занжирли ассоциациялар усули асосида эса индивидуал ассоциатив майдонлар юзага келади.

2. Индивиднинг ёши, миллати, жинси, яшаш ҳудуди, ижтимоий келиб чиқиш каби ташқи омиллар ассоциацияларнинг индивидуаллигини белгилайди. Репрезентатив тизим модалликлари, сўзнинг объектив ва субъектив маънолари ҳамда кишининг ҳаётий тажрибаси ички омил сифатида ассоциацияларнинг индивидуаллигига сабаб бўлади. Аудиал, визуал,

кинестетик воситалар реперезентатив тизимга тегишли бўлиб, улар орқали ҳосил қилинган тасаввур ассоциациялари ранг-баранглиги билан кўзга ажралиб туради.

3. Занжирли ассоциациялар усули асосида ўтказилган тажриба орқали киши онгида сўзларнинг мазмуний уя ёки гуруҳлар тарзида намоён бўлиши исботланди.

4. Ассоциациялараро муносабатлар кириш, мос келиш ва фарқланиш алоқалари билан шаклланади. Мазкур алоқалар воситасида «санъат» архисемали лексемаларнинг ассоциатив муносабатлари таҳлил этилди. Кириш алоқаси доирасидаги гиперо-гипонимик, синонимик, даражаланиш, партитив ва функционимик алоқалар; мос келиш алоқаси доирасидаги темпорал ва локал алоқалар; фарқланиш алоқаси доирасидаги антонимик ва асимметрик алоқалар майдон таркибидаги микрогуруҳларнинг ички хусусиятларини аниқлашга ёрдам беради.

5. Ассоциатив майдон ёки гуруҳлар тузилишида дастлаб ассоциацияларнинг яқинлик ва ўхшашлик асосидаги турлари фарқланган бўлса, замонавий тадқиқотларда ассоциацияларнинг турлари бевосита ассоциациялар, воситали ассоциациялар, синкретик ассоциациялар ва ноаниқ ассоциацияларга бўлинади.

6. Мазмуний алоқалар вазият ва категориал ассоциацияларга бўлинади. Вазият ассоциациялари кишининг кўرғазма онг хусусиятлари асосида шаклланади, тушунчавий ассоциациялар эса категориал онгнинг хусусиятларини намоён этади. Тушунчавий ва вазиятга тааллуқли ассоциациялардан ташқари, товуш ассоциациялари ҳам мавжуд бўлса-да, нормал ҳолда вазиятга тааллуқли ва тушунчавий ассоциациялар товуш ассоциацияларидан устунлик қилади. Текширилаётган кишиларга берилган сўз-стимул нотаниш бўлган вазиятларда товуш ассоциациялари вужудга келди. Ишда товуш бўйича ассоциацияларнинг фоносемантик хусусиятлари аниқланди.

7. Ассоциациялар тадқиқида мазмуний алоқалар билан бирга грамматик боғланишлар ҳам ўрганилади. Ассоциацияларнинг грамматик таҳлилида турли туркумларга хос сўзлар ҳамда уларнинг сўз-рекциялари сифатида вужудга келган от, феъл ва сифат сўзларнинг нисбати кўрсатилди.

8. Ассоциациялар шаклланишида когнитив ёндашувнинг аҳамияти катта. Чунки когнитив жараён шахснинг онгида акс этган “олам манзараси” билан бевосита боғланган бўлиб, ҳар бир шахс борлиқни субъектив ёндашув орқали идрок этади. Концепт тушунчаси тил ва маданият семантикасини ўзида мужассамлантирар экан, тилни объектив, шу билан бирга, мантиқий ифодалайди. Шунга кўра ишда лисоний, нейролисоний ва концептуал олам манзараси ўзаро қиёсланди.

9. Концептуал ассоциатив майдонлар фреймлардан ташкил топади. Ишда фреймларнинг когнитив қатлам ёки слотларга ажратилиши “санъат” архисемасига тааллуқли майдонлар орқали таҳлил қилинди. Сўзларнинг кўп

миқдордаги ассоциатларига асосан тузилган ассоциатив майдон ва концептуал ассоциатив майдонларнинг фарқи кўрсатилди.

**SCIENTIFIC COUNCIL AWARDING SCIENTIFIC DEGREE
DSc.27.06.2017.Fil.05.02 AT FERGHANA STATE UNIVERSITY**

FERGHANA STATE UNIVERSITY

KHOSHIMOVA NARGIS ABDULLAEVNA

ASSOCIATIVE RELATIONS IN THE UZBEK LANGUAGE

10.00.01 – Uzbek language

**DISSERTATION ABSTRACT FOR DOCTOR OF PHILOSOPHY IN PHILOLOGICAL
SCIENCES (PhD)**

Ferghana - 2018

The theme of PhD dissertation is registered by Supreme Attestation Commission at the Cabinet of Ministry of the Republic of Uzbekistan under the number № B2018.4.Ph234

The dissertation has been prepared at the chair of Uzbek linguistics of Ferghana State University.

The abstract of the PhD dissertation is posted in three (Uzbek, English and Russian (Resume)) languages on the website of the Scientific Council (www.fdu.uz) and on the website «ZiyoNet» Information-educational portal (www.ziynet.uz)

Scientific consultant: **Sayfullaeva Rano Raupovna**
Doctor of Philological sciences, Professor

Official opponents: **Usmonova Hurinnisa Sharapovna**
Doctor of Philological sciences, dosent

Akramov Shukurjon Tokhtasinovich
Candidate of Philological sciences, dosent

Leading organization: **Samarkand State University**

Defense of the Dissertation will take place on «__» _____ 2018, at _____ p.m. at a meeting of Scientific Council DSc.27.06.2017.Fil.05.02 under Ferghana State University (Address: 19, Murabbiylar Street, Ferghana, 100151. Tel: (99873) 244-66-02; fax: (99873) 244-44-01; e-mail: info@fdu.uz.

Dissertation could be reviewed information-resource center of Ferghana State University (registration number ____). Address: 19. Murabbiylar Street, Ferghana, 100151, Tel.: (99873) 244-71-28.

Dissertation abstract sent out on «__» _____ 2018.

(Mailing report number ____ on «__» _____ 2018).

M.Hakimov
Chairman of Scientific Council Awarding scientific degree, Doctor of Philological sciences, Professor

M.T.Zokirov
Secretary of Scientific Council Awarding scientific degree, Candidate of sciences, docent

A.Mamajonov
Chairman of Scientific Seminar at the Scientific Council awarding scientific degree, Doctor of Philological sciences, Professor

INTRODUCTION

The actuality and significance of the dissertation work.

The study of the language as the system in the world linguistics is based on the relationship of separating the objects and events in the world into classes, types and genders, dividing into groups, analyzing and synthesizing. The investigation of the language through the field approach has a great significance in reflecting the communicative, cumulative, semiotic, pragmatic and gnoseological nature of the language. The issues related to the language and thought are the main problems not only in system-structural linguistics, but also in psycholinguistics, neurolinguistics, social psychology, synergetics, philosophy, logics and cognitive sciences.

The attention to the matters of realizing the national values, the national conscious and thought through the linguistic means has increased in the world linguistics. The study of the associative field in terms of system-structural linguistics concerns the language elements, while the matters of conceptualizing through the national concept sphere are considered in cognitive linguistics. The approach to the study of associations through the synergy of several sciences provides the opportunity to profoundly investigate the matters of the language and peculiar features of the person's thought. Along with it, distinguishing the collective and individual layers of the national mentality and the language thought by associative experiments is considered a significant aspect.

The continuous political, social and economic changes and the development of the science and technologies in the contemporary society is the impetus for considering the immanent reality of the language in linguistics. On the basis of it the research has the tasks such as the complex study of the associative system and processes on the bases of system-structural linguistics, neurolinguistics, social psychology and cognitive linguistics, modeling of associative fields through the language of the Uzbek informants, defining the definite models of the cognitive systems of the language units by the associative reactions of the experiments' respondents. "...The task of the advancement of science and innovations... and comprehensive support of the creative conceptions and works"²⁷ requires conducting the practical research and investigations in all the branches of linguistics. Thus, the practical and theoretical study of the language, considering the outlook, thought and the objective world of the informants of the language, results in great achievement in the different branches of science.

The given dissertation has been fulfilled according to the requirements of the following laws and regularities as "On the State language", adopted on 21 December, 1995; the law 311 on 10 September, 1996, on some changes on the State Program "On the State language" by the Cabinet of Ministry; the decree "On the foundation of Tashkent State University of the Uzbek language and literature after Alisher Navoi" on 13 May, 2016 by the President of the republic of Uzbekistan; PD-4958 "On the development of the postgraduate education" on 16

²⁷ Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. [www.http:// prezident.uz/uz/lists/view/137](http://prezident.uz/uz/lists/view/137)

February, 2017; PD-2909 “On measures of the development of the Higher Education system” on 20 April, 2017; the law-304 of the Cabinet of Ministry “On further development of the postgraduate education” and other standards.

The appropriateness of the research to the prior directions of the development of science and technologies.

The dissertation work has been fulfilled according to the main leading branch of the development of Science and Technology of the republic I. “The cultural, spiritual and educational development of the democratic and lawful society and forming of the innovational economics”.

The scope of study of the problem.

The study of associations was cited in the Greek linguistics, mainly in the works of Aristotle. At the beginning of the XX century the matter of association had taken place in medicine and psychology. One of the significant works, devoted to the study of associations was written by Francis Galton²⁸. He conducted the first scientific associative experiment at the end of the XIX century. Later G.Kent and A.Rosanov revealed the psychic development and the speech process of the person in their research²⁹.

Subsequently the study of associations had taken place in the works of such psychologists and researchers as J.Deese, C.Cofer, C.Osgood, K.Yung, Z.Freud, J.Jenkins, Mac Corcodeil and V.Bosfield. J.Deese, C.Cofer and V.Bosfield investigated not the reactions to the word-stimuli, but the net of the associations, related to the definite word.

The study of association in the Russian linguistics began at the second half of the XX century. Y.N.Karaulov, G.S.Shchur, A.R.Luriya and G.M.Martinovich investigated the matters of associations. The associations in the speech drew attention of the following linguists as A.A.Andrievskaya, C.Osgood and Mark. Platoon, Aristotle, T.Gobbs, J.Lokk, I.F.Herbert, Z.Freud, K.Yung and A.R.Luriya investigated the philosophical, logical and psychological matters of associations. V.fon Humboldt, A.A.Potebnya, N.V.Krushevskiy, A.Leontev, A.Vejbitskaya and A.A.Ovchinnikova were engaged in the study of the associations according to the language system. The verbal associations were investigated by F.Galton, A.Tumba and K.Marbe, G.Kent and A.Rosanov, D.Palermo, J.Deese, J.Jenkins, A.R.Luriya, A.A.Leontev, L.V.Saharniy, A.A.Zalevskaya and Y.N.Karaulov.

S.Iskandarova, A.Sobirov, B.Kurbonova, D.Khudoyberganova and D.Lutfullaeva studied the matter of associations in this or that way, however the thorough investigations of the associative fields were given in the monographic plan in the dissertation³⁰.

²⁸ Galton, F., Psychometric Experiments // Brain, 1880 - N2. - P. 149-162.

²⁹Искандарова Ш. Лексикани мазмуний майдон асосида ўрганиш муаммолари. –Тошкент: Фан, 1998.- Б.44.

³⁰Искандарова Ш. Лексикани мазмуний майдон асосида ўрганиш муаммолари. –Тошкент: Фан, 1998; шу муаллиф. Тил системасига майдон асосида ёндашув. -Тошкент: Фан, 2007; Собиров А.Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. - Тошкент:Маънавият, 2004; Курбонова Б.Қ. Локаллик ва унинг ўзбек тилида ифодаланиши: Филол. фанл. номз....дисс. автореф. - Тошкент, 2007; Худойберганова Д. Ўзбек тилида бадий матнларнинг антропоцентриқ талқини: Докторлик диссертацияси автореферати.-Тошкент, 2015.

The link of the topic of the dissertation work with the researches of the higher educational establishments.

The research work has been fulfilled according to the scientific research plan of the project “The study of the Uzbek language as the system” at the chair of the Uzbek Philology in Ferghana State University.

The aim of the research is to analyze the associative system and the processes through the synergetic approach of the structural linguistics, psycholinguistics, cognitive linguistics, neurolinguistics and pragmatics on the bases of the materials of the Uzbek language.

The tasks of the research:

to describe theoretically and practically the structure of the verbal associative fields;

to elucidate the ontological, epistemological and linguistic features of the verbal associations and associative fields;

to work out the ways of conducting the associative experiments and provide the statistical analyses of the data;

to analyze the results on the distinguishing the collective and individual associative fields;

to define the features of individuality of the associative fields;

to analyze lexically and grammatically the lexemes of the archseme “art” , to show the of the associative links within the field and groups;

to form the frames and slots of the verbal associations through the cognitive and conceptual analyses.

The object of the research forms the materials of the free and change associative experiments. 70 students of the philological and foreign language departments of Ferghana state university and 10 people from outside participated in the experiment.

The subject of the research comprises the associative links of the lexemes of the archseme “art”.

The methods used in the research. The methodological bases of the research comprises the dialectic philosophy, showing the continuous civilization of the world. Such methods as the descriptive method, the method of categorization, analytical description, semantic analyses, pragmatic analyses, neurolinguistic analyses, the method of immediate constituents, the statistical analyses, conceptual analyses or the analyses of the frames have been used in the research.

The scientific novelty of the research:

revealing the features of the collective, individual and conceptual associative fields through the external and internal factors of individuality of associations as the age, gender, nationality, living area, social background and the representative system has been proved;

the inner microsystems of the field ‘art’ such as synonymic, gradual, temporal, antonymic and asymmetric relations have been defined;

the linguistic, neurolinguistic and conceptual analyses of the associative fields in cognitive aspect have been proved;

the associative fields have been modeled on the bases of the mentality of the informants of the Uzbek language.

The practical results of the research:

the dissertation work has a great theoretical significance in the development of the branches as the theory of linguistics, system-structural linguistics, pragmalinguistics, linguoculturology, psycholinguistics and neurosemantics; the analyzed materials and the modality of the representative system have a practical importance in compiling the associative dictionaries and in teaching foreign languages;

the results of the research can be implemented in lexicography, medical diagnoses, criminalistics and advertising;

the associative dictionary of the lexemes under the archeseme “art” has been formed.

Validity of the research results have been justified by raising the adjacent problems using the methods and theoretical bases which were used in defining the scientific paradigm of the analyzed materials in linguistics and conclusions have been made considering the nature of the Uzbek language and its speakers.

The scientific and practical value of the research.

The defining of the associative relations between the language units in Uzbek linguistics is an important factor in the development of the system-structural linguistics, pragmatics, practical linguistics, culturology, cognitive linguistics, psycholinguistics, neurolinguistics and in teaching foreign languages.

The research can be the bases for designing the textbooks and manuals, in conducting the special courses in the system-structural linguistics, pragmatics, cognitive linguistics, psycholinguistics and neurolinguistics.

Implementation of the research results:

the theoretical results on defining the reality through the linguistic units, the activity of the mind, categorization, generalizing and classification were used in the scientific technical research grant A-1-39 “Designing the program of creating the Uzbek psycholinguistics”, conducted in 2015-2017(data 89-03-2125 of the ministry of the higher and special secondary education from 2018, 31 May). In the result of it, the matters of elucidating the ontological, epistemological and linguistic features of the verbal means were substantiated;

the recommendations on defining the principles of the structures, teaching the pupils through defining the modalities of the representative system were used in the practical-technical grant A-1-126 “The contemporary methods of forming the language competence of the pupils in the continuous education” (data 89-03-2125 of the ministry of the higher and special secondary education from 2018, 31 May);

the scientific views and conclusions on the matters of dictionaries compiling in the Uzbek linguistics, the importance of the associative experiments in associative dictionaries compiling, modeling of associative fields through the language of the users of the Uzbek language, linguoculturological and cognitive

features in associative dictionaries and associative thought in Uzbek mentality were used in preparing the scenarios of the show “Маънавийат сарчашмаси” of Ferghana regional television on the 19th of January, 2018; radio program “Зиё маскани” on the 12th of April, 2018 (data № 135 of the Ferghana regional television and radio company). The given sources enriched the contents of the materials of the television and radio programs with scientific data;

the associative dictionary of the lexemes, related to the archeseme ‘art’ in the Uzbek language was created. – Ferghana.-2018.

The embedment of the research results.

The results of the research have been published in 20 scientific-practical conferences, mainly 4 international and 16 republican.

The publication of the research results.

30 scientific works were published, 9 articles in the journals, recommended by HAC of the republic of Uzbekistan, among them 8 were published in the republic, 1 article was issued abroad.

The structure and volume of the dissertation work.

The dissertation work includes the introduction, three main chapters, general conclusions and the list of used literature. The total amount of pages is 165.

GENERAL CONTENTS OF THE DISSERTATION

In the introductory part of the dissertation work the topicality and actuality, the aim and tasks, the object and the subject of it, its appropriateness to the basic directions of the development of the science and technologies, the scientific novelty of the research and the practical results, the practical and theoretical value of the obtained results are revealed; the data of implementing the results of the research into the practice, the structure of the dissertation and the list of published works are given.

The first chapter is named “**The place of the verbal associations in the investigation of the associative field**”. The matters of peculiar features of the associative field, the essence of the conducted experiments and the classification of the associations are thoroughly described in the given chapter.

The term of the associative field was firstly used in the works of Sh.Bally, related to the associative groups and rows³¹.

The term of the associative field was sometimes used as the synonym of the semantic field. For example, Y.S.Stepanov distinguished the following types of the semantic fields as the field of Pokrovskiy, the field of Trir, the field of Porzig. He referred the associative field to the fourth type of the semantic fields³², in other words, the scholar did not distinguish the associative and semantic fields, regarding them as synonyms.

³¹ Балли Ш.Общая лингвистика и вопросы французского языка.- М., 1955.

³² Степанов Ю.С. Основы общего языкознания.- Москва: Просвещение,1975.- С.52

However, some research showed the difference between the associative and semantic fields. In particular, Y.N.Karaulov substantiates the associative field as the description of the reality by the individual person.

According to Y.N.Karaulov the associations, occurred in the mind of people, can be individual, the associative field can be elastically broadened, the scope of the associative groups by different people can vary, and there is an individual freedom and choice in forming the associative groups³³.

The scholar V.P.Abramov defines the associative field as the complex net of the semantic relations in individual's mind, the progress of the definite semantic fields and considers the word as the significant aspect of the psychological system.³⁴

The special attention is given to the collective and individual associative fields in the research.

The word-reactions to the word-stimuli define the part of the individual picture of the world. The individual fields of the different people should be so subjective, that it is impossible to find the similar associative field. According to L.N.Churilina, there is no resemblance of the individual thought even in one language³⁵. A.A.Leontev and Y.N.Karaulov share the given view and claim that the associative field of each person should be peculiar and the relationship between the words can be different too³⁶. According to their views the individual associative field is a changeable dynamic structure, which is changed due to the personal experience. The word scope in the individual vocabulary of the person is related to the past and the present times, while the replenishment of the content of words in the vocabulary of the person defines the future. Therefore, the associative field reveals the synchronic action of the three periods of time³⁷. While conducting the associative experiment the mind of the person is defined, the concepts of the person, collected through the life experience are defined. That is why the associative field is defined by its dynamic, changeable characteristics, by increasing the life experience of the person the words-reactions to the word-stimuli can also change.

The methods of the free and chain association's experiments have been used in the research. The units of the collective associative field can occur according to the method of free associations experiments. 80 people participated in the given experiment. The range of the words under the concept "art" has been distributed to

³³ Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография.-М.: Наука, 1976.- С.176.

³⁴Абрамов В.П.Теория ассоциативного поля. Семантические поля русского языка. Монография. М.-Краснодар: Акад.соц.и пед.наук РФ; КубГУ, 2003.

³⁵ Навалихина А.И. Индивидуальное ассоциативное поле как самоорганизующаяся система. Вестник Башкирского университета.№3, том 14, 2009; шу хақида: Чурилина Л.Н.Лексическая структура текста как ключ реконструкции индивидуальной картины мира.URL: <http://www.language.psu.ru/bin/view.cgi?art=0151&th=yes&lang=rus>.

³⁶ Навалихина А.И. Индивидуальное ассоциативное поле как самоорганизующаяся система. Вестник Башкирского университета.№3, том 14, 2009; бу хақида каранг: Караулов Ю.Н. Этнокультурная специфика языкового сознания.- М.: Ин-т языкознания РАН, 1996.- С. 67-96

³⁷Навалихина А.И. Индивидуальное ассоциативное поле как самоорганизующаяся система. Вестник Башкирского университета.№3, том 14, 2009.

the participants and accordingly the associative dictionary of the words related to the notion “art” was compiled. According to the frequency of the words the nuclear, basis and the peripheries of the fields have been defined.

The two methods have been used in conducting the chain associative experiment. In the first method the participants were given the chance to answer by any words occurred in their minds. The associative answers continued until the mind became empty and their quantity was not limited. The individual associative field of the person was checked by this method. The second method dealt with the associative reaction to each of the words, given in chain. The given method shows that the words are united into the definite nets and there are interrelations of the words in the vocabulary.

According to Y.I.Goroshko, the researchers had the problems of the classification and grouping of the associations and nowadays there is no single method in the classification of the associations. Y.I.Goroshko cited the range of the classifications of the associations given by the different scholars³⁸.

Mainly, K.Grigoryan, K.Yung, Y.N.Karaulov, A.R.Luriya, M.Trautsholdt, H.Munsterberg, E.Krepelin, A.Tumb, K.Marbe, J.Miller and C.Osgood distinguished the associations in terms of logics, grammar, phonetics, the parts of the words, word meaning, abstractness and reality.

The classifications of G.Martinovich, A.R.Luriya and Y.N.Karaulov have been used in the analyses in the dissertation.

The scientists and researchers explained the peculiarity and the difference of the associative reactions in the associative experiments through several factors. The special attention was given to the factor of the individuality in the research. The associative reactions were distributed into the external and internal factors. The external factors include gender, profession, nationality, age and the territory, while the internal factors comprise the modality of the representative system and life experience. The gender, profession, nationality, age and the territorial factors are the initial, primary factors. Along with them, the factors, related to the inner world of the person have been shown as the internal factors.

70 students, 10 representatives of the different professions, such as a teacher, a doctor, a banker, an artist, an economist and a technician participated in the experiment. Besides that, considering the factor of age, the people from 10 up to 60 years old have been involved in the experiment.

Considering the gender factor the following results can be observed: the male have given the explicit reactions. Their reactions included mostly the categorical reactions. The female have proposed metaphorical and situational reactions.

Furthermore, along with the factor of gender, the factor of profession has been considered during the experiment. The children gave the reactions *чиройли, чизди, яхши* to the word stimuli *расм*. The artist proposed the *натюрморт, марина, the term of painting*, the names of artists or the piece of art.

³⁸Горошко Е.И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента. Google.com. tekstologiya.ru.

Through the word *παρὰ* people *can propose not only the words peculiar to the microgroup “meamp”, but the sempstress can tell μάμο, the doctors propose the word κύλοκ, some other people δεραза.*

The associates of the students according to their departments have been also considered.

Moreover, one of the main factors of the individuality of the associations are the life experience collected by the people during the whole life and the modality of the representative system.

Milton Ericson called such senses of the person as hearing, seeing, feeling, tasting, smelling the representative system. While investigating the associations these modalities have been taken into the account, as they directly linked with the features of the person and involves the pragmatic approach to the associations' study. The associates to each of the word-stimulus are defined through the life experience, collected during the whole life of the person. Each word is kept through the different situations, events in the mind of the people and associative reaction to the word-stimulus occurs through hearing, seeing and feeling.

The individual experience to each word can be formed in each person. The words comprise the semantic groups in the mind of the people. The associative experience helps study the psychological contents of the definite person objectively.

I.F.Gerbert, the founder of the psychological association, used the term 'apperceptive collection'. 'Apperceptive collection' is formed during the whole life of the person and comprises the bases of the individual experience of the person³⁹. The people approach to the same situation from the different perspectives, that is why the associations in the minds of people can be different. The study of the associations in this way shows the semantic interrelations between the words in the vocabulary. Such kind of the research helps study the semantic relations in the mind of the person and the psychological equivalents of the semantic fields. The word stock, the apperceptive collection appear through the attitude to the events of the surrounding world.

Thus, the chain associative experiments can be explained through the notion of 'subconscious current'. The words can form the associative reaction in a chain. These words can unite into the semantic nets, while the scope of each net differs⁴⁰.

The results of the research of the chain associations are shown in the following table. As this approach can show the purpose of the associative experiment we considered to adapt it to our studies from the experiments by T.V.Popova⁴¹.

The number of the experiment	Length of the chain	Quantity of the nets or slots	Scope of the nets or slots
------------------------------	---------------------	-------------------------------	----------------------------

³⁹Герберт И.Ф. Кто есть кто? Иоганн Фридрих Герберт. 2000. <http://psychology.ru>

⁴⁰Попова Т.В. Ассоциативный эксперимент в психологии. Эл. ресурс: учебное пособие-2 изд., стереотип. М., 2011. - С.46-48

⁴¹Попова Т.В. Ассоциативный эксперимент в психологии. Эл. ресурс: учебное пособие-2 изд., стереотип. - М., 2011. - С.46-48

1	6 words	3	3 words, 2 words, 2 words
2	10 words	3	3 words, 3 words, 4 words
3	8 words	4	2 words, 2 words, 4 words

Театр: актёр – бўянган ниқобли одам – маскарад – байрам – тўй – келин-куёв.

Театр: илҳом – оркестр – кантата – Эдита Пьеха – мэтр – мадонна – қўшиқ – мусиқа – Ванесса Мэй – скрипка.

Театр: томоша – кўзбўямачи – лоф – ёлгон – рост – ҳақиқат – чин сўз – ваъда.

It is impossible to analyze the associative ranges by single words. The parts of the associative ranges are considered as the whole unit⁴². The associative row consists of some unbroken parts, or slots, each slot can show the interrelations between each other.

Furthermore, the chain associative experiment shows the semantic relations between the words. According to Y.N.Karaulov, there is no single lexeme in the language in terms of meaning, the lexeme cannot be separated from other lexemes. The lexemes cannot be linked with each other semantically, however semantically different lexemes can form the chain by steps, adjusting to each other by their close meaning. In this way, the lexemes can form the chain by the meaning and the length of them is equal to six steps⁴³. As it is seen in the example, there are no any semantic connections between the words *актёр* and *келин-куёв*, but they are connected through other words in the chain.

In the second chapter named as “**The semantic and grammar analyses of the verbal associations in the study of the associative fields**” the notions of metadenotat and metadesignat have been used in order to show the distinguishing features of the semantic and associative fields.

According to the view of some researchers, the primary associations are peculiar to denotatum⁴⁴.

The metadenotat has a conglomerative feature (links, related to each other), collecting the events and things in the reality into a single unit according to their general features. The metadesignat shows the notion the objects, related to each other⁴⁵. The metadenotat and metadesignat restrict the associations, which do not have a semantic relation, from being a member of the definite group or field.

The relationship and links between the lexemes are explained by their semantic features and distributed into four main groups. The direct group includes the associative links on similarity and contiguity; the associations on similarity are divided into two small groups, which are called determinative and classified. The

⁴²Леонтьев А.Н.Избранные труды по лингвистике.-М.:Педагогика, 1983.- С.71.

⁴³ Караулов Ю.Н.Общая и русская идеография.-М.: Наука, 1976.- С.77.

⁴⁴ Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография.- М.:Наука,1976.- С.113-114

Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. - Тошкент: Маънавият, 2004.-Б.77

determinative associations make up the syntagmatic associative links. The associations according to classification denote the paradigmatic groups and show the different relations between the words in the semantic, conceptual and lexical fields. The associations on contiguity comprise the reactions, which do not have the general similar feature.

The next group is called the indirect group. The associations in this group form the chain, because one word can arise the associations to the other, mostly one association can arise another one by means of intermediary word. In some cases it is difficult to define whether the word belongs to the associations on similarity or contiguity. That is why these types of associations are referred into the syncretic group. The associative field is considered to be the characteristics of the person. Therefore, in defining the semantic relations between the words can be different reactions, which are difficult to classify and refer them into one of the above-mentioned groups. These associations are included into the group of the indefinite types of associations.

In observing the lexemes in the group “*Рассомлик*” the lexemes *рассом, расм, сурат, тасвир, галерея, санъатишунослик, портрет, санъат, чизмачилик, музей* belong to the group of the associations on similarity. The following reactions can be included into the group of associations on contiguity: *соқол, табиат, мўйқалам, девор, ҳаётӣй, ғалати кийим*. The lexemes *рассомлик-(расм чизмоқ)-одам* are connected by the intermediary word. The group of the indefinite associations comprise the word *мехр*.

The special attention is given to the classification of associations of the psychophysiological features, which shows the occurrence of the words in the mind of the person. In this perspective, the lexemes in the associative field can be divided into two groups: categorical: *муסיқа – куй, ашула, қўшиқ, наво, оҳанг, санъат, санъатишунослик, ритмик асар, жонли ижро, шошмақом, мақом, поп* and situational: *дам олиш, ғамгин, чанг, рохат бағишлаш, юлдузлар, базм, бош оғриқ, ғалати бино, арфа, хотиралар, ором, асбоблар, хордик, овоз*.

The research work also deals with the associations on the sound by the example of the lexemes in the group “*муסיқа*”, for example, the lexemes *арфа – альфа*.

Y.N.Karaulov asserts the existence of the semantic link between the words as the existence of associations⁴⁶. However, the existence of associations do not give the idea of the existence of the semantic links, since outside of the semantically related associations there can be sound and indefinite associations.

It became obvious from the associative experiments that the words can be united into a semantic slot in the mind of each person while gaining the individual life experience. People propose the semantically related associative reactions to the word-stimuli. As usual, the semantic, mainly categorical and situational associations occur in the mind of the person. The sound associations can occur in oneiroid state or when the person is tired and sleepy. It became clear from the

⁴⁶ Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография.-М.: Наука, 1976.- С.176.

experiments, if the person does not know the meaning of the word, the sound associations can exist, for example: *гравюра – Юра асри, алифмой – алифбо*. Thus, not knowing the meaning of the word, the definite semantic net or slot cannot be formed in the mind of the person and only sound associations will appear.

The collective associative field is formed according to the repetition of frequent words by the participants of the experiment. The frequently repeated reactions form the nuclear of the field; single reactions make up the peripheries of the field.

Along with the collective associative field the individual associative field is also considered in the research. The following associative field belongs to the 55 year-old economist. The experiment of the chain associations is used in order to reveal the individual associative field. Y.N.Karaulov considers it as one of the types of the method of free associations. However, according to Y.I.Goroshko and A.Leontev it is regarded as the chain associations, as each word-stimulus can arise the reaction by chain.

The individual associative field differs from the collective associative field by its individual features. Moreover, it is impossible to compile the associative dictionaries or associative norms defining the individual associative fields. In order to form the nuclear, bases and peripheries of the field, we marked the initial reactions as the nuclear; the next reactions were placed accordingly in the bases and peripheries of the field.

The following tables illustrate the collective and individual associative fields.

Жамоа ассоциатив майдони



Индивидуал ассоциатив майдон (55 ёш, иқтисодчи)



The next issue in this part of the research work is to reveal the associations in terms of grammar. The syntagmatic and paradigmatic associations have been considered and the attention has been given to the parts of speech as the noun, the adjective and the verb. It became obvious during the investigation of the associations, where the noun in Uzbek language gives 70-80% noun reactions, 10-20% adjectives and other associative reactions comprise the verbs, citations and word combinations. The verbs can awake 50% verbs, 40% nouns and verbal nouns, 10% word combinations, adjectives and adverbs. The adjectives give 50-60% of the nouns, 20-30% adjectives and 5-10% word combinations and adverbs.

The third part of the research named as **“The investigation of associative reactions by cognitive approach”** reveals the cognitive aspects of the associative fields.

The range of the research works devoted to cognitive linguistics has appeared in the Uzbek linguistics in recent years. V.A.Maslova asserts the direct links of cognitive linguistics with other branches of linguistics as etnolinguistics, neurolinguistics, psycholinguistics, linguoculturlogy and historical linguistics⁴⁷. Cognitive linguistics deals with the study of the culture and the national impression of the person about the world. Y.M.Lotman defines the concept as the people’ experience and the nation’s aggregation. Y.S.Stepanov reveals that the person can be linked with culture and influence on it by the concepts⁴⁸.

The notion of the “world picture” is mentioned in the dissertation, that is why it is necessary to distinguish the types of it. The linguistic picture of the world is

⁴⁷ Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. -М., 1998. -С.57.

⁴⁸ Рожков Виталий Валерьевич. Метафорическая художественная картина мира А. и Б. Стругацких (на материале романа «Трудно быть богом»). Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Новосибирск 2007; бу ҳақда қаранг: Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры — М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. -С.40-41.

shaped in the mind of the definite society and defines the link of the world with the matters of conceptualization. Each natural language has its own linguistic picture of the world. Each person is different from the others in their subjective image about the subject or notion. The subjective image can be objective when it has the relation with the external world⁴⁹.

The conceptual picture of the world is the information about the objects in the individual's actions and the unit of the information is considered to be the concept. The majority of the scientists explain the picture of the world as the global image of the world based on the person's outlook.

The meanings and notions of each word are defined under the concept. The experience, culture and idea of the nation, which have been shaped during the ages are congregated in the notion of concept.

Having the definite meaning, each cognitive model is distinguished by the anthropocentric features.

The anthropocentrism defines the general features of the nature of the person, along with it, it has the ethnocentric features, or in other words, refers to the definite ethnos⁵⁰.

As the object of the research are the associations in the mind of the Uzbek informants, the study of the collective associative field reveals the nation's concept and concept sphere, while the study of the individual associative field deals in defining the definite individual concepts.

The notion of concept in the study of the cognitive layers of the associative fields reveals not only the nation's or individual concept's units, but also shows that the concept can model the mental unit, related to the society, age, gender and the living area.⁵¹

Compiling dictionaries, related to an individual person is the recent issue of the investigations. The lexicon of the person and the matters, related to units of the verbal memory are thoroughly studied in psycholinguistics and cognitive linguistics.⁵² The collected knowledge and the information on keeping the knowledge is kept in the mind of the person.

The experiment of free associations describes the order of the words in the mind of the person and their interrelations.

Considering the difference of the life style, history, the national conscious and mentality, the peoples' culture can be also different. The associations to each word show the peculiar world of the nation or the person. The bases of it are the

⁴⁹ Попова З.Д., Стернин И.А. Семантико-когнитивный анализ языка. - Воронеж. 2007. - С.38-40

⁵⁰ Акбердыева Б. Роль ассоциативно-вербальных связей слов в концептуализации мира. // Материалы международной научно-практической конференции «Филология, искусствоведение и культурология: актуальные проблемы». - Новосибирск, 2012; бу хақида қаранг: Залевская А.А. Вопросы организации лексикона человека в лингвистических и психолингвистических исследованиях. — Калинин: КГУ, 1978.

⁵¹ Попова З.Д., Стернин И.А. Основные черты семантико-когнитивного подхода к языку. <http://zinki.ru/book/kognitivnaya-lingvistika>

⁵² Акбердыева Б. Роль ассоциативно-вербальных связей слов в концептуализации мира. // Материалы международной научно-практической конференции «Филология, искусствоведение и культурология: актуальные проблемы». - Новосибирск, 2012; бу хақида қаранг: Залевская А.А. Вопросы организации лексикона человека в лингвистических и психолингвистических исследованиях. — Калинин: КГУ, 1978.

cognitive knowledge. The range of words under the notion “art” were distributed to the participants of the associative experiment and each word-stimulus awoke the associative reactions. The given experiment has defined the lexicon of the Uzbek informants and the associative dictionary of the terms of the notion “art” has been compiled.

The study of the associative fields in cognitive aspect as the single unit the term of frame has been used. The frame is the complex scheme and collects the knowledge on the definite nation or the person in it. The frames reveal the collection of clusters; each frame consists of slots or layers. The frames have the conventional nature and illustrate the ethnocultural features of the society. Having an individual knowledge, frames serve to defining the reality¹. That is why, frames are considered to be useful in describing the reaction of the associative field.

In order to analyze the reactions of the words, related to the concept “art” and divide them into cognitive layers, the frames have been designed. The special consideration has been given to the lexemes, denoting the profession in the study of the lexemes under the archeseme “art”.

Let us observe the word-reactions to the word-stimulus *Машишқ*, which has been collected during the experiment of the free associations.

The given associative field is defined by the following cognitive layers:

Касб – *қўшиқчи-7, созанда-7, ашулачи-6; куйчи -5; хонанда-4; ҳофиз-2; мақомчи -2; артист-2; санъаткор -1, дуторчи-1; соз чалувчи-1; қўшиқ айтувчи -1; актёр-1;*

Шахс – *одам- 10, инсон -1.*

Мушиқа - *куй-2; куйловчи-2; мумтоз-1.*

Қашишқлик – *дарвеш-1, қашишқ-1, тор кўча -1.*

Руҳий холат, кайфият–*кўнгиш олувчи -1; жонкуяр-1; дилолар -1.*

Мушиқий асбоб – *дutor -1.*

As it is seen, the given associative field illustrates the peculiar features of the Uzbek language and the broad usage of the synonyms. The nuclear of the associative field comprise 9 synonyms and the words, denoting professions. The next layers *шахс* and *мушиқа* form the bases of the field, while the layers *қашишқлик*, *руҳий холат*, *кайфият* and *мушиқий асбоб* form the peripheries of the field.

The following words and word combinations *дарвеш*, *қашишқ* and *тор кўча* are distinguished by the historical factors. As it is known, the denotational meaning of the word *машишқ* denotes ‘the musician, who plays the different musical instruments and wanders the world’. That is why the word can evoke the word-reactions *тор кўчалар*, *қашишқ* and *дарвеш*, which directly show the historical aspect.

¹ Миронова Н.И. Когнитивный подход к содержательному анализу реакций ассоциативного поля. // Филология и искусствоведение. <http://www.google.com>. (26.06.2012)-- С.69-72

The words *дорбоз* and *муаллақчи* are considered synonyms. The word *муаллақчи* is a historism and is not used broadly in the contemporary Uzbek language, while the word *дорбоз* is used widely. The aim of giving these words as the word-stimuli is to show the difference of the associative reactions. Among 80 respondents the reactions to the word *дорбоз* were 78, while the word *муаллақчи* evokes only 18 reactions. The majority of the respondents gave the answer “do not understand” or they left the word without giving any reactions. As it is seen, each word in the mental lexicon of the person deals with his personal experience, making the words keep in the conscious of the person. The old concept can be changed with a new one.

The studies also reveal the forming of associative fields according to the different ways. The frequently repeated words by the respondents were referred to the nuclear of the field, which consists of the following lexemes *рассом, сурат, расм, тасвир, галерея*. Such reactions as *панно, табиат* made up the periphery of the field. We can see the difference in forming the conceptual associative field. The nuclear layer consists of the following word-reactions *сурат, расм, тасвир, портрет, панно, мўйқалам, табиат, рассом, ижодкор, одам*. The reactions *ижодкор, ҳаётӣ, одам, чизмачилик, санъат, санъатиунослик, мўйқалам* referred to the bases of the field, while in cognitive aspect the bases of the field comprise the lexemes *галерея, музей, санъат, санъатиунослик, чизмачилик, ҳаётӣ, меҳр*. The peripheries in the both fields differed slightly *соқол, табиат, меҳр, галати кийим, панно*; in cognitiv layer *соқол, галати кийим, меҳр*. The difference between these two types of the associative field can be observed through the reactions in the nuclear, bases and peripheries of the fields.

Рассомлик	The nuclear of the field	The bases	The peripheries
	<i>рассом, расм, сурат, тасвир, галерея, музей</i>	<i>ҳаётӣ, одам, чизмачилик, санъат, санъатиунослик, мўйқалам, ижодкор</i>	<i>девор, табиат, меҳр, галати кийим, панно, соқол</i>
Рассомлик	The nuclear of the field	The bases	The peripheries
Cognitive layers	объект	субъект, жой	санъат асари, тасвир, кийим, хиссиёт
	<i>сурат-9, расм -8; тасвир -7, портрет – 1, панно-1; мўйқалам -3; табиат-1.</i>	<i>рассом – 11, ижодкор-5, одам -4, Леонардо да Винчи - 1; галерея -7; музей-7.</i>	<i>санъат -3; санъатиунослик-; чизмачилик -3; ҳаётӣ-4; меҳр -1; соқол -1; галати</i>

			<i>кийим-1.</i>
--	--	--	-----------------

CONCLUSIONS

1. The associative experiments reveal the peculiarities of the collective, individual and conceptual associative fields. The experiment, conducted by the method of free associations helps to reveal the collective associative field, while the experiment of chain associations' method elucidates the properties of the individual associative field.

2. The reasons of the individuality of the associations are due to several factors as the person's age, nation, gender, social background, human environment, which are considered to be the external factors. The representative system of the person, the objective and subjective meanings of the word and personal life experience are the internal factors of the individuality of the associations. The people accept information through the different systems as visual, auditory and kinesthetic and that is why the associations are different in the people, who approach to the world through their own representative system.

3. The words are united in the person's mind in the semantic sets or groups, which has been revealed through the experiment of the chain associations.

4. The associative relations in the field are divided into the different groups according to the similar, contrastive and contiguity semes. With the help of these relations the lexemes under the archeseme "art" are analyzed. According to the similarity, contiguity and contrast the lexemes can also have hypero-hyponyms, synonymic, gradual, functional, temporal, local, antonymic and asymmetric relations.

5. The contemporary study of associations require the deep analyses, therefore the associative reactions can be divided into the four main groups as direct, indirect, syncretic and indefinite. The direct associations group is subdivided into two groups according to the meaning in similarity and contiguity, which have also the following subgroups as determinative and classification associations. The syncretic associations are those, which have resemblance in the meaning in both similarity and contiguity. The indefinite associations are homonyms and polysemous words.

6. The semantic relations are considered to be the associative relations according to the notion and situation. The situational associations reveal the approach of the person to the world by the image, while the classification associations show the categorical thinking of the person. There is one more type of associations as the sound associations. However, in the usual state the person gives the semantic associations, which are related to the situational and classification

types and they dominate the sound associations. When the person does not know the word meaning or does not have any personal experience with this word the sound associations can occur. The phonosemantic features of associations have been revealed in the work.

7. The special attention has also been given to the grammar aspect of associations. The parts of speech and the quantity of associations according to the parts of speech have been analyzed in the research.

8. The study of the cognitive aspect of the associations reveal the links with the picture of the world, reflected in the person's mind, explaining the objective reality through the subjective approach. The notion of the concept shows the semantics of language and culture, illustrating the language in its full logical aspect. The notions of the linguistic, neurolinguistic and conceptual pictures of the world have been distinguished.

9. The actual issue of the contemporary linguistics is the study of association in cognitive aspect. The associative fields form the frames, which are divided into the cognitive layers or slots.

**МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО И СРЕДНЕГО СПЕЦИАЛЬНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН НАУЧНЫЙ СОВЕТ
DSc.27.06.2017.Fil.05.02 ПО ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЁНЫХ СТЕПЕНЕЙ
ПРИ ФЕРГАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ**

ФЕРГАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ХОШИМОВА НАРГИС АБДУЛЛАЕВНА

АССОЦИАТИВНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

10.00.01 – Узбекский язык

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD) ПО
ФИЛОЛОГИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Фергана – 2018

Тема диссертации доктора философии (PhD) зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за № В2018.4.PhD/Fil294.

Диссертация выполнена на кафедре узбекского языкознания Ферганского государственного университета.

Автореферат диссертации на трёх языках (узбекский, английский, русский (резюме)) размещен на веб-странице Ферганского государственного университета по адресу: www.fdu.uz и в Информационно-образовательном портале «Ziyonet» www.ziyonet.uz.

Научный руководитель: **Сайфуллаева Рано Рауповна**
доктор филологических наук, профессор

Официальные оппоненты: **Усмонова Хуринниса Шараповна**
доктор филологических наук, доцент

Акрамов Шукуржон Тухтасинович
кандидат филологических наук, доцент

Ведущая организация: **Самаркандский государственный университет**

Защита диссертации состоится «___» _____ 2018 года в ___ часов на заседании Научного совета DSc.27.06.2017.Fil.05.02 при Ферганском государственном университете по адресу: 100151, г. Фергана, улица Мураббийлар, 19. Тел.: (99873) 244-66-02; факс: 99873) 244-44-01; e-mail: info@fdu.uz

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Ферганского государственного университета (зарегистрирована под №___)
Адрес: 100151, г. Фергана, улица Мураббийлар, 19. Тел.: (99873) 244-71-28

Автореферат диссертации разослан «___» _____ 2018 года.

(протокол рассылки №___ от «___» _____ 2018 года)

М.Хакимов

Председатель научного совета по присуждению
ученых степеней, доктор филол.наук, профессор

М.Т.Зокиров

Ученый секретарь научного совета по присуждению
ученых степеней, кандидат филол.наук, доцент

А.Мамажонов

Председатель научного семинара при
ученом совете по присуждению ученых
степеней, доктор филол.наук, профессор.

Введение (Аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Цель научной работы состоит в синергетическом исследовании ассоциативных структур и процессов на основе материалов узбекского языка.

Объектом исследования являются результаты свободного и цепного ассоциативных экспериментов. Информанты эксперимента 70 студентов филологического и иностранного факультетов Ферганского государственного университета, а также 10 информантов разных профессий.

Научная новизна исследования определяется следующим:

доказано возникновение коллективного, индивидуального и концептуального ассоциативных полей под влиянием таких внешних факторов как возраст, пол, место проживания, социальное происхождение индивида, а также внутреннего фактора, как репрезентативная система человека;

показаны синонимические, градуальные, темпоральные, антонимические, асимметрические внутренние микросистемы ассоциативного поля 'искусство';

в когнитивном аспекте доказаны лингвистические, нейролингвистические и концептуальные анализы ассоциативного поля;

моделированы ассоциативные поля на основе языкового сознания и менталитета носителей узбекского языка.

Научная и практическая значимость результатов исследования.

Исследование ассоциаций в узбекском языкознании способствует развитию системно-структурного языкознания, прагматики, практического языкознания, лингвокультурологии, когнитивного языкознания, психолингвистики, нейролингвистики, а также обучения иностранных языков.

Материалы диссертации можно использовать при изучении следующих дисциплин, создании учебников и учебных пособий по следующим дисциплинам как, системно-структурное языкознание, когнитивная лингвистика, психолингвистика и нейролингвистика.

Структура и объём диссертации. Диссертация состоит из введения, трёх основных глав, заключения, списка использованной литературы и приложений. Общий объём диссертации составляет 165 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть; I part)

1. Хошимова Н., Ғаниева Д. Ассоциатив ва мазмуний майдонининг ўзаро муносабатлари//ФДУ.Илмий хабарлар.-Фарғона, 2004-№1.-Б.72-75
2. Хошимова Н. Сўзлараро ассоциатив муносабатлар ҳақида. //ФДУ.Илмий хабарлар.- Фарғона, 2009-№2.-Б.51-53
3. Хошимова Н. Ассоциатив муносабатлар ва индивидуаллик//Ўзбек тили ва адабиёти.- Тошкент, 2010- №2-Б.81-84
4. Искандарова Ш.,Хошимова Н. Нутқ жараёнида ассоциацияларнинг воқеланиши//АнДУ.Илмий хабарлар.- Андижон, 2010-№1.-Б.85-88
5. Хошимова Н. Прагматические аспекты при изучении ассоциаций// Вестник МГОУ.- Москва, 2011-№6-С.94-97
6. Хошимова Н. Сўзнинг ассоциатив маъноси талқинида индивидуал тажриба//ФДУ.Илмий хабарлар. -Фарғона, 2015-№2.-Б.74-76
7. Хошимова Н. Сўзларнинг мазмуний алоқаси тадқиқида занжирли ассоциатив тажрибанинг ўрни//ФДУ.Илмий хабарлар. –Фарғона, 2017-№2.-Б.69-71
8. Хошимова Н. Ассоциацияларнинг грамматик таҳлили//ЎЗМУ хабарлари. – Тошкент, 2017.-№1/3.- Б.371-373
9. Хошимова Н. Ассоциацияларга репрезентатив модалликлари орқали ёндашув// АДУ.Илмий хабарлар.-Андижон, 2017-№4.-Б.88-90
- 10.Хошимова Н. Ассоциатив майдоннинг шаклланиш асослари //Training Program for Young Experts of Uzbekistan at University Technology MARA. - Malaysia, Shah-Alam,2007.-Б.22-24
- 11.Хошимова Н. Тасвирий санъат микрогуруҳи лексемаларининг семантик хусусияти// “Концептуальные проблемы мировой литературы и лингвистики в социокультурном пространстве XXI века: теория, методология, практика” материалы республиканской научно-практической конференции. – Ташкент, 2009.-Б.502-504
- 12.Хошимова Н. «Театр» микрогуруҳи лексемаларининг ассоциатив муносабатлари //“Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации” материалы 4 международной научно-практической интернет-конференции. - Переяслав-Хмельницкий, Украина, 2015.
- 13.Хошимова Н. “Санъат” архисемали лексемаларининг семантик таҳлили //“Илм-фан ва таълим интеграцияси” мавзуидаги Республика илмий-услубий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2016.-Б.46-49.

II бўлим (II часть; II part)

- 14.Хошимова Н. “Санъат” архисемали лексемаларининг ассоциатив луғати. Фарғона, 2018. 44 б.

15. Хошимова Н. Ассоциатив гуруҳлар орасида алоқанинг ўзгариши// «Экология ва аёл» мавзусидаги анъанавий Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Фарғона, 2003. – Б.189-190
16. Хошимова Н. “Қўшиқ” лексемасининг феъллар билан синтагматик муносабати//“Ёш олималарнинг илм-фан тарақиётида роли” мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари. - Фарғона, 2004. - Б.40-41
17. Хошимова Н. Ассоциацияларнинг хусусиятлари хақида// “Илм-фан тараққиёттида олималарнинг ўрни” мавзусидаги Республика илмий-амалий анжуман материаллари. – Фарғона, 2006.-Б.102-103
18. Хошимова Н. “Театр” микрогуруҳининг ассоциативлиги// “Илм-заковатимиз-сенга, она-Ватан!” мавзусидаги Республика илмий-амалий анжуман материаллари. – Фарғона, 2006. -Б.109-110
19. Хошимова Н. Ассоциатив майдон ва ассоциатив муносабатлар хақида// “Айюб Ғуломов ва ўзбек тилшунослиги масалалари” мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари. – Тошкент, 2012 .-Б.20-22
20. Хошимова Н. “Театр” микрогуруҳи ассоциативлиги//“Замонавий тилшунослик ва таржимашуносликнинг долзарб масалалари” мавзусидаги Республика илмий-назарий анжуман материаллари. – Фарғона.2012й.-Б.318-320
21. Хошимова Н. Ассоциацияларга репрезентатив тизим орқали ёндашув //“Илм- заковатимиз-сенга, она-Ватан!” мавзусидаги Республика илмий-амалий анжуман материаллари. – Фарғона, 2012.-Б.144-145
22. Хошимова Н. Изучение ассоциаций // “Филологиянинг долзарб масалалари” мавзусидаги Республика Илмий илмий-назарий анжуман материаллари. – Фарғона, 2014. - Б.172-174
23. Хошимова Н. Когнитив тилшуносликда шахс омили //“Нутқ маданияти ва тилшуносликнинг долзарб муаммолари” мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари. Фарғона,2016.- Б.114-115.
24. Хошимова Н. Students learning styles // “Филологиянинг долзарб масалалари”мавзусидаги Республика илмий-амалий Интернет-конференция материаллари. - Фарғона, 2016.- Б.221-223
25. Хошимова Н. Нейролингвистик дастурлашда сўз маъноси //“Филологиянинг долзарб масалалари” мавзуисдаги Республика интернет-конференция материаллари.- Фарғона, 2016.-Б.192-194.
26. Хошимова Н. Ассоциациялар таснифи масаласига доир// “Нутқ маданияти ва ўзбек тилшуносдигининг долзарб масалалари” мавзусидаги Республика илмий-амалий анжуман материаллари. - Андижон, 2017. – Б.37-39
27. Хошимова Н. Исследование концепта в ассоциативных полях // Буюк ипак йўли Халқаро анжуман материаллари.-Самарқанд, 2017.-Б.125-131

28. Хошимова Н. “Музыка” ассоциатив микрогуруҳининг психофизиологик таснифи// “Хорижий тилларни ўқитишда замонавий ёндашувлар” мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. - Фарғона, 2018.-Б.66-68
29. Ассоциатив тажрибаларда гендер ва касб омили масалалари// “Адабий алоқалар ва қиёсий адабиётшуносликнинг долзарб масалалари” мавзусидаги халқаро анжуман материаллари. - Фарғона, 2018.-Б.95-97
30. Ассоциатив майдонларнинг когнитив аспектдаги таҳлиliga доир//“Филологиянинг долзарб муаммолари ва контрастив тилшунослик” мавзусидаги хорижий олимлар иштирок этган республика илмий-амалий анжумани материаллари. - Фарғона, 2018. – Б. 189-191

Бичими 60x84¹/16. Ризограф босма усули. Times гарнитураси.

Шартли босма табағи:3.125. Адади 100. Буюртма № 35

Баҳоси келишилган нарҳда.

«ЎзР Фанлар Академияси Асосий кутубхонаси» босмахонасида чоп этилган.

Босмахона манзили: 100170, Тошкент ш., Зиёлилар кўчаси, 13-уй.